

ШЫН

№ 73
(17874)

2010 чылдың
июнь 22,
вторник

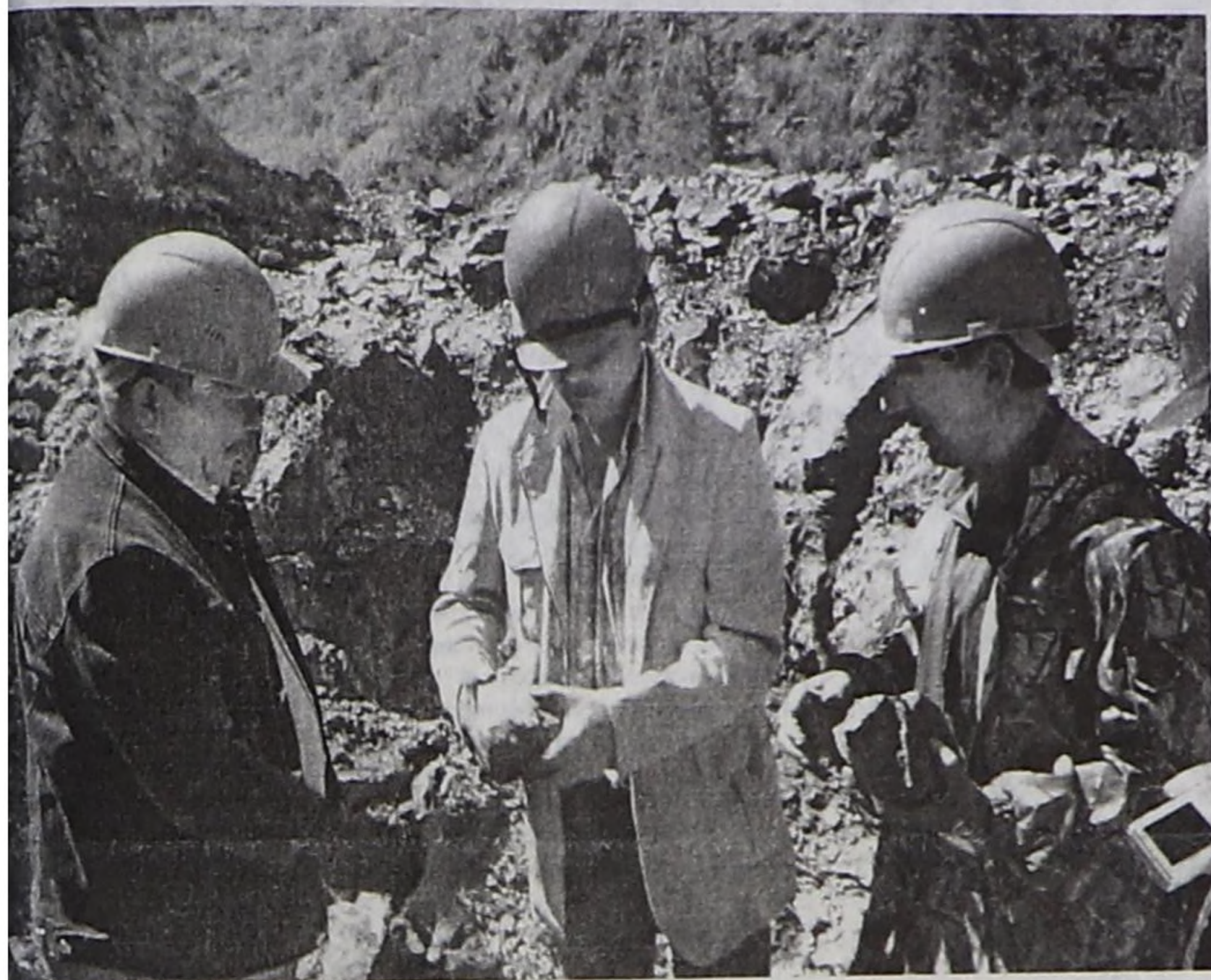
Садар өртээ
5 рубль.

e-mail: shyntuva@mail.ru

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

ТОЖУНУҢ САЙЗЫРАЛЫНГА УЛУГ ИДИГ

Уургайда цинк биле чes холумактыг даштың шынарын көрүп турары.

«Хейлунцзянь» даг үлетпүр
порациязы — Кыдаттын улуг,
легей чергелиг компанияларның
рээзи. Ол үлетпүр ажылын деле-
иниң аңгы-аңгы булуңнарында
рудуп турар. Ооң адырларының
рээзи — «Лунсин» КХН рес-
публиканың Тожу кожуунунун
вискээринде цинк, чes химиктиг
дүмелдерин казып шынгээдир
ылдарын чоргуза бергенинден
эр ийи чыл чеде берген. Ук хи-
ктиг бүдүмелдериниң курлавыр-
рын шынгээдип, казып турар
етпүр чери амгы үеде чүгө
рунуу Африкада бар, ынчалза-
а амгы үеде ол курлавырлар
ээжеп турар, а Тывада ооң
рлавырларының шыгжамыры
й. Ук шыгжамырларны долзуу-
ле шынгээдип алыры — «Лун-
син» КХН-ниң Тывада ажил-чору-
лгазының кол сорулгасы.

Республиканың Чазаа ук ни-
лел биле Тожу кожуунун ара-
нда кожуунун девискээринде
рар Кызыл-Даштыг деп черде
10 гектар черлерни 23 чыл хуу-
алыг хөлезилелге бээриниң ду-
йында тускай керээ чардынган.
керээ езугаар «Лунсин» ни-
лели кожуунун девискээринде
нк болгаш чes химиктиг бүдү-
мелдерниң казыышкынын кылып
рудар, ол ышкаш керээде «Лун-
син» ниитилелин республиканың
ономиктиг сайзыралына дет-
мче көргүзерин база айыткан.
амгы үеде керээниң сагыттынып
рарын херек кырында көрүп
олур. Ол дээрже, чижээлээрже,
«Лунсин» фирманың Тожу
жуунун өске черлер-биле орук
агыжылгазын тудуп эгелээни

болур. Ук ажилдар амдыызында
эге чадазында, Каа-Хем кожуун-
нун девискээринде чоруттунуп
турар. Шаандан тура орук айты-
рының талазы-биле берге бай-
далдыг, чедери берге турган Тожу
кожуунун аргыжылгазы ам-на
экижиер боор деп идегел көстүп
келген. Ылаңгыя кожуунун
экономиктиг сайзыралына ол улуг
идиг болуру билдингир.

Казымал ажилдарын чорудар-
да дыка хөй күш-ажыл курлавыр-
лары негеттинер. Ону барым-
даалап «Лунсинниң» удуртулгазы
800 ажыг кыдат хамаатыларны ук
үлетпүрге ажилдаары-биле рес-
публиканың девискээринче ки-
рерин дилээн. Тываның бодунда
ажылчын олуттар-биле хандырыл-
га берге байдалда турда, даш-
тыкыдан ажилчын күштүн херээ
бар бе деп, чөптүг айтырыг тур-
густунуп келген. Даштыкыдан
ажылчыннар чалап турбайн, ооң
орнунга Тожу кожуунун чуртта-
чы чонун ажилга хаара тударының
бир аргазы ол деп чүве билдине
берген. Ук сорулгалыг Тожу ко-
жуунун чагыргазы 60 чолаачы
мергежилдиг хамаатылар-биле, ол
ышкаш уургайга ажилдаар тускай
мергежилдиг 200 кижилерни Ак-
Довурактың №3 ортумак профес-
сионал өөредилге черинге өөрет-
кеш, «Лунсин» бүдүрүлге-биле
керээни чарган. Ук ажилдың
хандырылгасын республиканың
Чурттагы чонну ажилга хаара
тудар агентилели чорудуп турар.

Тожу кожуунун чонунун ара-
зындан Кызыл-Даштыгга ажил-
даар болгаш тускай мергежил че-
дип алыры-биле өөренир күзел-

диглер шилип алыышкыны июнь
17-де Тоора-Хемге болуп эрткен.
Ук ажилды «Лунсинниң» чингине
директору, дээржи Чжао Сяосунь
болгаш кожуун чагырыкчызы А.Ч.
Айыр-Санаа олар организастан
удуртканнар. Чурттагы чонну
ажылга хаара тудар агентилелин
специализи А.А. Намзын, «Лунсин»
ниитилелин кадрлар талазы-биле
кол специализи А.А. Ситникова
олар чонну хүлээп алыр ажилды
чорутканнар. Ук ажилга кожуун
чагыргазының чурттагы чонну
ажылга хаара тудар төптүн, анык-
тар талазы-биле килдистиң ажил-
дакчылары база киришкеннер.
Кожуун чагыргазының баш бурун-
гаар чоруткан ажилының түңе-
линде даг үлетпүрүге ажилдаар
тускай мергежилге өөренир күзел-
диг 57 хамаатыны илереткеш, олар-
ның даңзызын «Лунсинниң» төлээ-
зинге тывыскан. Оларның хөй ке-
зии — шериг албанын эрткен, амгы
үеде ажил чок анык эр кижилер.
Ол ышкаш ажилдаар күзелдиг
кижилерниң аразында амгы үеде
ажылдап турарлары база барын
дедиге болур. Ниитизи-биле
кожуунун мурнундан ажил чок
чонун ажилга хаара тударында
тургустунуп келген бо арганы бар
шаа-биле ажылгаар улуг күзел
бары илден. Ол арганы долзуу-
биле шынгээдип алыр дээш ча-
гырганың талазындан чон орту-
зунга тайылбыр ажылын чоруткан
деп чүве база көстүп турар. Ко-
жуунун сумуларының баштың-
нары чаңгыс чер-чурттугларының
даңзыларын холунда тудуп алган
чедип кээп турарлары база бар.
Олар боттарының кижилерин

«Лунсин» ниитилелинге ажилдадып
алыксап турарын илередип, хүлээп
олурганнар олар дээш дилеп
турдулар. Оон чоннун идепкейжи-
кестүп турар, ынчалза-даа чамдык
анык кижилерниң өөрениринден
ойталап турарын көргөш, киж-
кайгаар болду. Ак-Довурак хоо-
райга өөренири халас боор, ону
бүрүнү-биле «Лунсин» ниитилели
хандырып бээр деп тайылбыр-
лаарга-даа, чөпшээрешпестери
база барын көргөш, киж-кайгаар
ханмас чорду.

Хүлээп алыышкынын дургу-
зунда келген төлээлер ниитизи-би-
ле 41 хамааты-биле чугаалажып,
таныжар аргалыг болганнар. Ооң
түңнелинде оларның аразындан 3
кижини чолаачы кылдыр ажилга
хүлээп алыр арга бар, 10 кижини
үстүнде адаан даңзыже немей
кирген, 28 кижини кадрлар кур-
лавырынга тургускан. Орук-суур
талазы-биле байдал берге болга-
нындан кожуунун ыраккы суур-
ларындан чурттагы чоннун чам-
дыызы ол хүн кээп шыдаваан деп
А.Ч. Айыр-Санаа тайылбарлааш,
бо ажилды уламчылаарын дилээр-
ге, «Лунсин» ниитилелин чингине
директору, дээржи Чжао Сяосунь
аңаа чөпшээрэжип, ук ажилды
июль 8-те уламчылаарын аазаан.

Чонну хүлээп алыр ажилдың
мурнунда «Лунсин» ниитилелин
чингине директору, дээржи Чжао
Сяосунь келген төлээлерни
Кызыл-Даштыгче аппарып, ында
ажыл-чорудулгазы-биле кысказы-
биле таныштырган. Ук черде ийи
кайт ниити чуртталга бажыңнарын
туткан. Олар амгы үениң техно-
логияларына дүүштүр чылыг, чы-
рык, изиг-соок суг-биле хандыр-
тынган. Күш-ажылчын кижиниң
ажылдаарына шупту-ла таарым-
чалыг байдалды тургускан чер
болду. Аш-чем-биле хандырыл-
газы база эки дээрзин чүгө
караавыс-биле эвес, а хырыныс-
биле база «көрдүвүс». Аңгы омак-
сөөктүг кижилер ажилдап турар
болганда, оларга таарымчалыг
болуру-биле орус биле кыдат
кухняны тургускан. Ында тускай
повар мергежилдиг кижилерни
база өөреткеш, ажилдадып каан.
Шупту машина-техниказы чаа,
ажылдаарына белен. Каракка
илдиккен чүүл — ында ажилдап
турар шупту 150 хире кижилерниң
90 хуузу — кыдаттар болганы. Бо
хире улуг үлетпүр ажылына бүдүн
Тываның ажил чок чурттагы
чонун хаара тудуптар чүве болза,
дыка эки. Ынчалза-даа амдыызын-
да ындыг арганы чүгө Тожу
кожууну алган-дыр. Ийи таланың
чөпшээрэжилгелиг ажилдажыш-
кынындан Тожу кожуунун чурт-
тагы чонунун келир үеде амыды-
ралы дорт хамааржып турар. Ол
ышкаш чоннун талазындан база
улуг күзел, тура-сорук, күжениш-
киннер чугула дээрзи билдингир.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

Авторнун тырттырган чуруу.

Мөгейиз

САКТЫЫШКЫН МИНУТАЗЫ

Июнь 22-де, Сактыыш-
кын болгаш кажыдал
хүнүнде, Ада-чурттуң Улуг
дайынынга мөчөөннерге
тураскаал болур кажыдал
минутагы Тывага эртер.

Июнь 22-де бүдүн күрүнеге
тукту бадырары чаңыл болган.
Тываның шупту муниципалдыг
тургузулгаларына Төрээн чурту
дээш амы-тынын бергеннерге
тураскаалдарның чанынга хүндүлүг
таңнылдарны тургузар. Июнь 22-
де 13 шак 59 минута турда, бүгү
республикага Сактыышкын мину-
тагы эртер. Тываның хоорай, суур-
ларының кудумчуларында радио-
ларга метрономнун согуунун аайы-
биле дыңнадышкыны бээр.

Тус чер эрге-чагыргалары ни-
ти күрүнениң Сактыышкын хүнүнге
тураскааткан митингилерни турс-
каалдар чанынга бөгүн эрттирер.
Аңаа «Мээң тирилгем» деп ак-
цияны удуртулга болдуруп, турс-
каалдарны болгаш фронтовиктер-
ни ажааган черлерни чаагайжыдар
талазы-биле ажилдарның идепкей-
жилеринге өөрүп четтиришкынниң
бижиктерин тыпсыр.

Кызылга эртенгиниң 4 шакта
«Чаңгыс демниг Россия» партия-
ның кежигүннери Сактыышкын
тураскаалының чанынга «Сактыыш-
кын лаазы» (Свеча памяти) ак-
цияны эгелээр. 8 шакта Мөңгө отту
кыпсыр, Сактыышкын вахказын
тургузар. Маңаа Сактыышкын ми-
тингизи эртер, Тыва Республика-
ның Күш-ажыл болгаш социал
политика яамызының үнүшкүн
бригадазы ажилдаар.

ТЫВАНЫҢ ИХЯ-ЗЫН ПОЛКОВНИК ЛОБАНОВ УДУРТУР

Россияның Президентизи
Дмитрий Медведев Сибирниң
федералдыг округунда иштики
херектер органның удуртук-
чуларын томуйлаан чарлыктарга
ат салган. ИХЯ-ның Сибирь окру-
гунда Кол эргелелингиң начальни-
гинге милицияның генерал-майору
Юрий Прошлякинни, Бурятияның
ИХЯ сайыдынга Александр
Зайченкону томуйлаан.

Бо чылдың февраль 18-те ха-
лажыгже үнген удуртукчуларның
аразынга Тыва Республика талазы-
биле ИХЯ-ның удуртукчузу Виктор
Лесняк база кирген. Ооң орнунга
Томск хоорайның иштики херектер
эргелелингиң начальнигинге ажил-
дап турган полковник Александр
Лобанов томуйлаткан.

Хоочуннар – аравыста

Галина БАЛАКИНА: «Амыдыралга сонугалым өшпээн...»

Бо чылдың июнь 17-де Галина Николаевна Балакина 85 харлаан юбилейин демдеглээн. Ол – садыг болгаш бараан шынарының талазы-биле күрүне инспекциязының Тыва Республикада эргелелинге 30 ажыг чыл дургузунда ажылдаан, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, билдингир хөй-ниити ажылдакчызы. Хүндүлүг дыштанылгаже үнген соонда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлелин удуртуп турган.

Республиканың баштыгы Шолбан Кара-оол төртүтүнгөн хүнү-биле Галина Николаевнага байыр чедиргеш, белектер тывыскан. Ындыг чүткүлдүг, идепкейлиг, амыдыралга ынак болуп кезээде артарын ол аңаа күзээн.

«Кажан, Силер Шолбан Валерьевич, парламентте ажылдап туруңарда, хөй-ниити ажыл-херектер талазы-биле силер-биле кады ажылдап турган бис. Хөй-ниити улуг ужу-дузалыг айтырылганы деңге шиитпирлеп турганывысты утпаан мен. Үе тып, аалчы болуп келгеннүм менээ дыка өөрүнчүг-дүр»-деп, Галина Николаевна чугаалаан.

Галина Николаевна Балакина Красноярск крайның Назаровск районунун Ельник суурга төртүтүнгөн. 1945 чылда Ачинскинң совет садыг техникумун дооскан. Ооң чаш болгаш элээди назыны дайын чылдарында таварышкан. «Ыяшты боттарывыс белеткеп турган бис. Аажок улуг дыттары ужураш, будуктары чонгаш, чара хирээлээш, сал кылып алып турдувус. Ооң соонда ол салдар-биле кескен ыяшты Чулым хемнеп Ачинскиге чедирер. Салдап орукка үш хонар, а ооң кырынга бис үш хонук дургузунда дөңмек ортузунга чедир сугга олурар бис. Ол эр улустуң кылыр ажылын он беш-он алды харлыг студент кыстар күүседип турган. Соокка алзып, эът-кештен кадагалар үнүп турган... Элээди тургаш аар ажыл кылгаш чидирген кадыкшылывыс

элээн чылдар эрткенде, көстүп кээр чорду. Ам канчаар, үе ындыг турган, Тиелелгени чоокшуладыр дээш бүгү аар үүлени бичи кыс уруглар күүседип турган».

Техникумну кызыл диплом-биле дооскаш, үлетпүр барааннарының товароведи апаргаш, Галина Николаевна хуваалда езугаар Украинаже чорупкан. Луцк хоорайга ажылдап турган. Аңаа бүгү дайын чылдарын Мурнуу-Барыын, Крым, Соңгу-Барыын, Төп, 1-ги Белорус, 2-ги Украина фронтуларында эрттирген Алексей Иванович Балакин биле таныжып, өг-бүлө туткан.

1948 чылда өөнүң ишти-биле кады Кызылга чедип келгеннер. Алексей Иванович совет-партия органнарынга ажылдап турган, а Галина Николаевна 30 чыл дургузунда садыг системазынга эргелел начальнигинге ажылдаан.

Республикага патриотизмни болгаш интернационализмни пропагандалап турары дээш өөрүп четтиришкенинң сөстөрүн Галина Николаевна республиканың баштыгына чугаалаан. «Тывада чурттап турар аңгы-аңгы националдыг кижилерни каттыштырар чүткүлдүг силер. Орус улустуң чаңчылдарын

езулулг хүндүлөп, кижилерни өскөлөвейн турар силер. Аңаа дыка хөй чурттакчылар таарзынып турар. Силер аныяк болгаш перспективтиг, бүгү-ле албан-дужаалдыг кижилерден эң-не чоок турар удуртукчу силер» – деп, хоочун демдеглээн.

Галина Николаевна чоокку үеден бээр кылаштап шыдавас апарган. Ынчангаш бажыңдан барык үнмөстээн. Эмчилерге-ле барып турар. Ынчалза-даа ооң сагыш-сеткили кезээде сергек. Чоок кижилери дузалажып турарлар.

«Орус классиктиг литература-ны катап-катап номчудум. Республикада болуп турар бүгү-ле болушкуннарны хайгаарап турар мен. Кадыкшыл байдалым нарын, ынчалза-даа амыдыралга сонугалым өшпээн» – деп, хүлүмзүр-бушаан, хоочун чугаалаан.

Шолбан Кара-оол быжыг турасоруу дээш четтиргенин илереткеш, эмнедиринге дузалаарын аазаан.

ЧУРУКТА: Шолбан Кара-оол биле Галина Балакинын чугаалашпышаан, шайлап орары.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

Тиелелгениң 65 чылынга –
«Мээң тиелелгем»

ЧОРГААРАЛЫМ – ДААЙЫМ

Мээң даайым Үйнүкпен Уваняевич Донгак Чөөн-Хемчиктин Теве-Хая сумузунун Чанагаш деп черге 1919 чылдың март 20-де өг-бүлениң 5 дугаар оглу болуп төртүтүнгөн. Ол – тыва эки турачыларның бирээзи.

Үйнүкпен Уваняевич күш-ажылчы баштайгы базымнарын Чадаананың үлеерлиг станциязынга 1935-1938 чылдарда трактористеп ажылдаанындан эгелээн. Аңаа ажылдап тургаш, чээрби хар чедер бергенде, ону 1941 чылда АРШ албанынче кыйгырткан. Дайын эгелээри билек, ол шериге тургашла фронтке эки тура-биле чорурунун дугайында билдиришкенин бижээн. Ындыг сорулгалыг каттышкан полктун танк взводунга курсантылап кирип алгаш, дайынчы машинаның башкарыкчы механиги мергежилди чедип алган. Фронтке ол баштайгы тыва эки турачы танкистер-биле чоруур тургаш, Совет Чазактын чүгле чаңгыс взвод танкистер чорударын чөпшээрээнинден оларның санынче кирбейн барган. Ындыг болганынга ол сеткилинде хомудаан-даа бол, фронтке чоруур, фашистерге удур дайылдажыр идегелин ышкынмаан. 1943 чылдың сентябрь 2-де эки тыва эки турачы оолдар, кыстар-биле кады фронтке айтаныпкан. Фронтка баргаш, ол танкыны айтка солаан. Тыва эки турачы айттыг шериг эскадронун 4-кү взводунун I салбырының командиринге улуг сержант Үйнүкпен Уваняевич Донгакты томуйлаан.

Ровнонун тууйбу заводу дээш тулчуушкунга даайым онза шылагараан. Гвардия лейтенантызы Доржуноң взводу бир дугаарында халдап киргеш, демир-орук станциязын эжелеп алган. Взвод ийи хол пулемедун, шериг херекселдиг 5 автомашинаны дайзындан хунаап, 35 фашисти узуткаан. Оларның чамдыктары даайымның часпас огундан барган.

Үйнүкпен Уваняевич дайын

шөлүндөн чанып келгеш, Тыва улус ажыл-агыйын сайзырадырга эвээш эвес үлүг-хуузон кири. Ол Барыын-Хемчик кожуун Барлык сумузунга чурттап, чылдар дургузунда чолаачы ажылдап чорааш, 1984 чыл хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Аныяк-өскөннөр аразынга шериг патриотчу суртаал ажылын чөдүп турганын Чазак бедии-бүлүнээш, Тыва АССР-ниң, ВЛК обкомунун хүндүлел бижикте биле шаңнаан. Ол – «Ада-чурт ыны» орденниң II чергезин «ТАР-ның Күш-ажыл» орден «Эрес-дидим чорук дээш» ме-льдың база өске-даа хөй дайын орден-медальдарның эдилекчи.

Даайым Барлык сумузу чуртталгазының сөөлгү хүнү чедир чурттааш, аңаа мөчээ.

Теве-Хая суурга төртүтүнгөн аңаа өскөн даайымның чырык а мөңгөжидери-биле ында чурттуңан кудумчуну ооң ады-баадаанынга төрөлдери бистер чгаарланып чоруур бис. Даайым дайын үезинде эдилеп чорашериг хеви республиканың Алд Маадыр аттыг музейинде шжаттынып чыдар.

Марина ДОНГАК

Теве-Хая суур.

ДЕЛГЕМ ОРДУЛУГ БОЛЗА...

• Мөөрейге •

Май айның эгезинде бир хүн Кызыл хоорайның Кочетов биле Гагарин кудумчунун белдиринде 62 дугаарлыг бажыңның эжиинң кырында орустап ЗАГС деп, а тывалааарга ХБАБ дээнин билеп алгаш, олче чоруум чогулдуп алып бодааш, кире бердим. Ында-мында холдарында саазыннар туткан аныяктар өрээлдер тар болганындан иткележип каап, кылаштажып чоруп турар болду. Мен эжиинде адын бижип каан, Кызыл хоорайның хамааты байдалының актызының бижилге (ХБАБ) эргелелелинң даргазы Марина Сергеевна Ондарның өрээлинче кире бергеш, амыр-менди солуккаш, сандайга олуруп чыда көөрүмге: бичи өрээл, ону долгандыр хамык документилер чыгдыганы, чаңгыс улуг эвес столда олурар кижилер болду. Оон улаштыр дарга-биле мээң кыска чугаавысты силерге сонугаттывыс.

– Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайның ХБАБ эргелелинде чеже кижилер ажылдап турарыл, Марина Сергеевна?

– Бо чылын штат эскерилгези болбаан, эрги чылгы хевээр. Бисте бир дарга, оралакчы, кол специалист, дөрт инспекторлар болгаш ийи техниктиг ажылдакчылар-биле 9 кижилер ажылдап турар бис. Оон хөй кижилер ажылдаар болза, бо өрээлдерге сыңмайн баар бис ыйнаан.

– Силерниң ажылыңарның кол угланышкыны кандыг

болурул?

– Күрүне мурнунга база бир кол ажылды кылып турар улус бис деп билеп турар мен. Чазактын биске берип каан үнелиг документилерин шын бүрүткөп, хамаатыларның чуртталгазынга эргежок херек документилерни белеткеп берип турар бис. Бо чаңгыс угланышкынын эвес хөй адырлыг ажыл: чаш уругларның төртүтүнгенин дугайында херечилелин тыпсып бээр, өг-бүлө тудуп бадылашкан, ашак-кадай чораан улустуң чара бадылашкан, бичи чаштын ада-

иези болуп ону азырап алырынга харысалгалыг документилерни, өлгөн кижиниң херечилелин, харысалга чогулдун үрелген азы читкен документилерни бүрүткөп, катап тургузуп турар бис.

Сөөлгү үеде чүгле документилер-биле ажылдаарын кызыгаарлаттынмай, чуртталгага баштай ооң үнелин билсин дээш хамаатыларга, эң ылаңгыя аныяк хамаатыларга беседаны чорудуп, «Аныяк өг-бүлө» деп клубту хоорайда ажыдып алган бис.

Хостуг шактарывыста боттары-выс школаларга, ортумак өөредилге черлеринге болгаш албан черлеринге барып, орта ажык чугааны кылып, өг-бүлени канчаар быжыглаарын, документилерни канчаар шын солугурун, эки эдилээрин сүмелеп, билдиндирип, тайылбырлап турар бис.

Төртүтүнгенинң болгаш өг-бүлө болуп бадылашканын дугайында херечилелдерни байырлыг байдалга тыпсып турарывыс чаңчыл болган. Баштайгы болгаш юбилейлиг кудаларны байырлыг байдалга демдегелеп турар бис.

Найысылал Кызыл хоорайга кудалар хөй дүжериин чылдагааны болза, маңаа колдуунда студент аныяктар бадыланчып өг-бүлө тударга, ийи кожуннарның улузу кээп киржип болганындан ындыг.

– Ол-ла ажылдары саннар-биле бадыткап көргүзүп болур силер бе, Марина Сергеевна?

– Ийе. Хоорайга айда 226 төртүтүнгенин дугайында херечилелдерин тывыскан бис. Мөчээ кижилерниң 115 «кара» херечилелдерин долдурдувус. Бо үеде 79 аныяк өг-бүлелер бадылашкан, а 31 өг-бүлө чара бадылашкан болуп турар. 105 кижилерни төрөөн ада-зы болурун шыңзыдып тургускан. Эрткен чылын хоорайга 21 иелер, бо чылдың беш айларында 9 иелер ийстер божааннар. Бистин республикавыс, бичи-даа болза, маңаа таджик, серб националыг кижилерден тургустунган интернационалчы өг-бүлениң кудаларын байырлыг байдалга эрттирген бис.

– Силерниң коллективинерде эки ажылдап турар кижилер бар бе?

– Кандыг-даа коллективте эки

ХБАБ - 65 чыл

ажылдыг кижилер черле туужурлуг деп бодаар мен. Бис ХБАБ эргелелинң 65 чыл чедиишкенин демдеглээр дүксеткилдиг, ажылынга үлеер быжыг сагылга-чурумнуг ажылдап турарларга: А.Б.Нохачев, Р.К.Куулар, О.А.Никитина бол аштакчы ажылчы Урана Ир хамааржырлар.

– Бо чыл Тыва Республик ХБАБ ажылдакчыларын юбилейлиг чылы болганда күзеп, бодап турар силер, Марина Сергеевна?

– Бистин бо ажылдап турар черивистиң тар-дакпыжын бил кээп турар чон эскерген бо. Мындыг байдал долугу-биле ажылы чорударынга шаптарга болуп турар. Чазак чери билделгем орду-биле хандырган болза деп күзөлдүг бис. Бо юбилей чылда чаа-чаа төлөвилелди бандырып, бергелерге торулба хамаатыларга ачы-дуза чедирер аргаларын шакпынчыдып, диишкенин ажылдаарын, кадышырак болурун ХБАБ-тын бажылдакчыларынга күзээр мен.

Алдын-оол ОНДАР

пенсионер

Кызыл хоорай.

БАЗА БИР ТУРИСЧИ БААЗА

аайы-биле ажил-агыйны эгелээн тускай эртемниглерин, бо кожуунун үндизлекчилерин дугайында делгеренгейи-биле билип ал болур. Коштак талазы — аңаа кире бээр, соок, караңгы, чуруктарның алыс боттарын делгеп салган болгаш хөй улус аразына экскурсиялап келген караа четпес кижилерге (ындыг кижилер чылдан чылче немежил олурар) чедимче чок. Херек чүүл — ол-ла чуруктарны компьютерге тырттыргаш, тускай слайдыга оон бодун көргүзүп, чурук боду бо дээн

Георгий Серен-оол бода, шээр болгаш чылгы малды азырап, сүт аймаандан кылган ак чем-биле туристерге аш-чемни бараалгадыр сорулгалыг.

Өггө кирип келиримге, ийи журнал столу тур. Аңаа тааржыр чавыс сандай чок. Туристер тыва кижини амыдыралын көрүп, оон хүн бүрүдө чурттап турары дээш акша төлээринге белен болгай. Олар инекти саап, бызааны тыртыксаар, быштак кылыксаар. Сөөлгү үеде садыгларда садып турар өрүп каан сыртыктарны бистен хевирлеп

мыраан, сүттүг шай, шеңне шайы, ыт-кады шайы, хадың чулуу, тыва арага, аржааннар. Соок чемнер салаттар кылдыр ай-бестен чүге сүмелеп болбазыл? Десерт дээрге бисте хөй. Чүгле туристерниң со-нуургалынын аайы-биле медээ-лерни баш удур өөренип көрүп алыр.

Бо таварылгада мен «Чаңчыл-чаан хевирге чемгерер силер бе? Азы тыва кухня, ширээ сандай турар бе?» — деп айтырымга, мээң айтырым оларга көк хүндүс чаң-нык дүшкен ышкаш болган. Каш борбак берген акшазын чүге че-диштирил, оон кадында өг өртээ дээш 60 муң рубль чоруй барган дээн ышкаш хөй-ле медээлерни бичи када тө каапты. Бир звес ол-ла пластик сандайларга, столга, ол-ла орус салаттар болгаш борщ са-лып бээр чүве болза, оран-делегей кыдыынче даг ажып экскурсиялап, туристтер чорбас болгай мен. Ол туристер бистин борщтан артык борщту Украинага, бистинден ар-тык шашлыкты Кавказка, лагман-ны Ортаагы Азияга чип каапкан боор болгай. Аскан быштак, бас-кан быштактан чүге сүмелес бис? Чинге-тарадан кадыкты чүге кы-лып бербес бис? Ажыы-биле чу-гаалаарга, боттарывыстың бо на-ционал аш-чемивис республика иштинде ховар чемнерниң санынче кирген. Чинге-тарааның өртээ ону космостан эккеп турар чүве дег, аар. Дыка хөй теле-көрүкчүлериң «В поисках приключений» деп ынак теле-дамчыдылганың баш-

Ажыл-агыйжы сүме.

хевирлиг тайылбырны кылып болза, экскурсия уттундурбас болур. Оон башка хөй-биле тырт-тырган чуруктарны көргөш, дүр-ген-не чуруктардан боттут (шывык идик, бижик кагар машина, эри-дериг-херекселдер дээн ышкаш) чүүлдерге шилчиксээзи кээр.

Туранның православ шажын хүрээзи (православный храм «Святослава Иннокентия Иркутского») Тываның амгы үеде куль-туразының болгаш амыдыралының бир кезээ болуп болгү дег. Чүге дээрге Тыва Республикада тыва улустун төрөөн дылы, тыва дыл — күрүне дылы, 13 чүс чылдан эгелеп чүдүп эгелээни сарыг-шажын база нептеренгей, ынчалза-даа оон-биле чергелештир православ шажын база сайзыраңгай дээн утка мында сиңген.

«Хааннар шынаазында» Ар-жаан базырыктары — туристер ки-ринеринге дыка-ла дүлгээзинниг звес чер. Аңаа казымал ажилдарга кирип турган кижилерге ол солун болбайн аан. Чүге дээрге олар кандыг чүүл каяа чытканын, кандыг хевирлиг болганын дыка эки билер болгай. Мээң сактып алырым эки кижилер болгай мен. Ынчалза-даа мен алдыннарны чеже-даа катап барып көргөн болгаш магадаан-даа болзумза, моон тыпкан эртинелер-дир дээш казып каан чүүлдерге көргүзүргө-даа, бажымга кирип сактып ал чадаан мен, куруг черге ол чедимче чок болур чорду. Бир катап оон директору турган Омак Шыырап-биле чугаалажырымга: «Бо базырыкка чыткан экспонат бүрүзүнүн дүрзүлериң (муляж) кылдырткаш, чыткан черинге салыр деп планнап турар мен» дээнинге дыка чүүлдүгүн мен. Оон бээр чүү-даа өскерилбээн, харын ындында хорумнарны бүдүү оорлап турар хевирлиг, казып каапкан истер бар чорду. Туристер чаңгыс «Хааннар шынаазы» деп аттан акшазын уштуп бээр деп бодал кенен сеткилдир. Оода муляж турбас-даа болза, дыттан кылган кажааланчак чевеглерде дүрзүлериң чуратан турган болза, билдингир болур-даа ышкаш...

алган деп чугаа бар болдур ийи. Шаанда тывалар кандыг чурттап турганын база биликсээр. Шаанда тывалар канчаар чемненип турган

Орус хүрээ — маршруттуң бир кезээ.

бис? Бөдүүн араттар ширтек кы-рынга-ла чемивис делгеп, чемненип турган болза, бай-шыырак улус ширээ кырынга аш-чемин делгеп салып чип турган болгай. Деңел аайы-биле ширээлерден чүге кы-лып албас бис? Чижээ, бөлүктүн улуг назылыг кижизи азы улуг эр-гелиг кижизи дөргө өгүнү эр эззи-ниң чанынга олурупкаш, ширээ ар-тынга саадалса? Тывалар ынчаар хүндүлөвейн чораан бе? Чораан.Өг тип алгаш, тыва национал деп херек кырында хайнак культуравысты чарлаарынга дыка таарзынмас мен. Өгүнү эр эззи орус, тыва дыл-да эки чугаалаар, аалчыларны чал-гааратпас, солун чугааларны салып олурда, херээжен эззи аяк-шайын кудуп, менюну сүмелеп турар звес чүве бе? Менюга чүнү кирип болурул? 1 дугаар азы изиг мүн аймаанга: кара мүн, мандаң быдаа, далган үскен быдаа дээш, кымның чогадыкчызы оон көскү апаар. Ийи дугаар чеминге дүлгөн эъттер, согажа, янзы-бүрү соустар-биле каастаан изиг хан-даа чүге болбас деп?! Суксун база янзы-бүрү хы-

карыкчызы Михаил Кожухов ыш-каш янзы-бүрү чурттарның чемин кылчып тургаш, амзаар, ол дээш акша төлээринге белен кижилер хөй болур. Чүге ындыг кижилер-биле быштак кылып, тараа соктап, арага тип болбазыл?! Ол база ачы-дуза хевир-дир.

Бо турисчи бааза июль 1-де бодунун ажыдышынын эрттирер деп планнап, аңаа спортчу хемче-лерни эрттирер деп турар. Оон беле-ткел ажилдары ТР-ниң Чурт-такчы чонну ажылга хаара тудар агентилел, ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызы, тус черниң бот-башкарылга органның дет-кимчези-биле шору белеткенип турар улус чорду. Ынчангаш олар-ның баазанын эрткен-дүшкен чон ойбас, үнген-кирген чон үзүлбес болзун дээрзин күзээр-дир мен. Мээң үстүндө айыткан чүүлдерим бо турисчи маршрут солун болу-рунга дузалыг болур дээрзинге бүзүрээр мен, ынчангаш болдунар хире чүүлдерни дөзөвилеп алыр боор деп бүзүрөп каалы.

Айлаң ДАРЖАА.

ЧЕДИИШКИННЕРНИ КҮЗЕДИМ

Силер бүгүдөгө, чаңгыс чер-чурттугларымга, эрте берген-даа бол, Май 9, Улуг тиилелгениң 65 чыл болган байырларды-биле ыра-кы Чөөн-Чүктүн төвү Владивосток хоорайдан изиг байыры чедирип олур мен.

Бодум аржаан суглуг, ак-көк хемниг, тоолда дег чараш Тыва-ның Улуг-Хем кожуунун Хайыра-кан сумузуңуң ортумак школазын 2003 чылда дооскаш, Владивосток хоорайга беш чылдың дургузунда дээди эртемге өөренип, Чөөн-Чүк-түн күрүнениң техниктиг универ-ситетиниң экономика факультетин эки демдектерлиг доозуп, лейте-нант эргелиг погоннар-биле дип-ломну алгаш, улуг хоорайда ажил-дап, амыдырап чор мен. Төрөөн Тывамга чылдың чедип, төрөл чо-нум, башкыларым, эш-өөрүм-биле харылзааны үспейн чоруур мен.

2010 чылды «Башкы чылы» кылдыр чарлаан болгай, авам Ол-га Донгаковна Чонданова суурунда «Сайзана» аттыг уруглар са-дында кижизидикчи башкы болуп, чээрби чылдар дургузунда үр-түнелдиг ажилдап, хөй шаңнал-макталды ап келген. 50 харлаан юбилейи-биле ынак авамга черге чедир мөгейдим.

Солун дамчыштыр даайларым-га: А.Д.Кызыл-оолга (Кызыл-Ма-жалык) 60 харлааны-биле, О.Д. Кызыл-оолга (Хайыракан суур) 55 харлааны-биле, И.Д.Кызыл-оолга (Хайыракан) юбилейи-биле, ыра-даа бол, чүрээмниң ханызындан изиг байыры чедирип, каң дег кадыкшылды, ууттунмас аас-ке-жикти, чоргааралды, бүгүдөгө чедииншиктерни өг-бүлөмниң мурнундан күзедим.

Башкы чылында төрөөн чо-нум-га улуг, бедик шаңнал-макталды, аныяк, чаа эртем ажилдакчылары атка төлөптиглер көвей болурун база Тывавыста чарлаттырган Туризм чылында аныяк-өскенге, хоочуннарга кадык амыдыралды, чаартылгаларны, спортчу делегей чергелиг чедииншиктерни, спортчу туризм төптери ажыттынып, чурт-тун экономиктиг сайзыралы, социал байдалы бедирин күзедим. О.Н. РАКИТ-ЧОНДАЛОВА.

АЛЫСКАДА ТЫВА АЛЬПИНИСТЕР

Тывадан үш альпинист Аляска штадының Соңгу Американың эң бедик дагларыңче үнүүшкүнү кылып дээни бижээн болгай бис. Бо удаада тыва альпинистер команданың кежигүннери: Маадыр-оол Ховалыг, Марианна Сурунчап («ТР-ниң Снежный Барс» хүндүлүг аттың эдилекчилери) база Владимир Дюков дөрт бедиктерге үнгөн. Олар Соңгу Америкада эң бедик Мак-Кинли дагың шыпшык бажынче күштүг хаттыга эрестин-биле үнгөш, Россиянын, бодунун республиказының болгаш чаңгыс чер-чурттуу, Россиянын Маадыры С. Шойгунун Орус географтыг нитилелдин туктарын бедик кылдыр азып киискиткен.

Мак-Кинли даан аляскин индейлер «Денали» — Бедик, Өндүр улуг деп адаар. Ынчангаш экспе-дицияны «Денали-Тува» деп ада-нының ужуру ында.

Делегейниң чеди бедиктерин чаалап алыр дээн төлөвилелдин боттанылгасы ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун улуг деткимчези-биле 2007 чылда эгелээн.

Тыва спортсменнер 2008 чылда делегейниң эң бедик даглары: Европада Эльбрус (5622м), Афри-када Килиманджаронун (5895м), шыпшык бажынче база үнгөш, Россиянын болгаш Тываның туктарын аскан.

Бистин корр.

ЧААСКААН АРТЫМ— ХЕЙМЕРИ МЕН

Бистиң ада-иевис
Монгуш Кежегелиг
Боракай оглу 1893 чылда

Көжээ-Алаагы деп черге Монгуш Боракай биле Монгуш Дензивааның өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Монгуш Долума Эрекей уруу Калбак-Хараган деп черге Монгуш Эрекей (шолазы Алдынчы) биле Монгуш Дарыймааның өг-бүлезинге 1893 чылда төрүттүнгөн. Ава-ачавыс ол шагда аныяк тургаш-ла, 1909 чылда өг-бүлө туткан. Кады төрөөннөр шупту 11 кижиге болган бис.

Улуг акым Монгуш Доржу Кежегелиг Кара-Чыраа суурга 1918 чылдың февраль 23-те төрүттүнгөн. 20 харлыг тургаш акым ТАР шеринге албан-хүлээлгезин эрттирери-биле кыйгырткан. 1941 чылда СССР-ниң Ковров хоорайга офицерлер школазын чедиишкенин дооскаш, улаштыр ТАР-ның аъттыг шериг эскадронунга командирлеп, 1943 чылга чедир Кызыл гарнизонунга онза шылгарангай шериг ажилдакчызы улуг лейтенант эргелиг офицер турган. 1943 чылда үш ай хуусаалыг шериг өөредилгезин эрттирери-биле (ополчен шериг өөредин дээр турган) Эрзин кожуунга сургакчылап чеде бергеш, шериг өөредин өөредип турган. Ол үеде аныяк башкы Иргит Багбуужап Мадар уруу-биле таныжып алган. 1943 чылдың сентябрьда аныяктар эки турачы эш-өөрү-биле кады дайынче аъттанган. Украинаның бирги аъттыг шериг эскадронунга каттыжып алгаш, хөй хоорай, суурларны хостапкан.

Ровно хоорайны хостаарына эки турачыларның бирги взводунун командири Оолак Онен, дөрткү взводунун командири Монгуш Доржу, бешкизиниң Сат Бүркекей оларның дайынчылары ийи хонук дургузунда дүн-хүн чок демисежип тургаш, Ровнону хостаан. Ол тулчуушкунга Дончут Саянның взводунун дайынчыларындан 27 кижиге амы-тынындан чарылган. Тулчуушкун үезинде аңгы-аңгы кезектер-

биле база штаб-биле харылзааны Монгуш Доржу тудуп турган. Ровнонун соонда Погорельцы, Сурмичи дээш тулчуушкун эгелзэн. Ол тулчуушкунга политрук Байысклан Монгуш, Оолак Оюн олар аар балыглаткан.

дынче ок дегген, ол сугга салдай берген. Ону суг кыдыынче үндүр сөөртүп тургаш, бир салбырның командири база балыгланган. Семис-оол Куулар хөрзэнче балыглаткан. Командир Монгуш Доржунун чаңгыс чер-чурттуу Донгак Уйну-оол деп эжи турган. Ол уйгуджың харамнанмай, командириниң бүгү-ле даалгаларын чогулгалы-биле күүседип турган. Аъттарын дүн-хүн чок ажаавышаан, халдап келген дайыннарны дидими-биле ойтур шаап, пулемедун холдан салбас турганын эштери сактып чугаалап чораан.

Акым Монгуш Доржу дайын үезинде бодунун взводун бил-

Монгуш Доржу, Екатерина Кыдай.

(Авторнун архивинден).

1944 чылдың чазынында Дубно хоорайны хостапчы дээш эскадрон тулчуушкунга белеткенип, Ивка хемниң көвүрүүнге быжыгланган. Немецтер ол үеде удур халдап эгелзэн. Көвүрүгнү үзе кирген. Эки турачылар Ивка хемни сүзүп кежи эгелзэн. Ынчан Сат Бүркекей командириниң саа-

дили-биле башкарып, эрес-дидим демисежип чораан. Оон взводундан чаңгыс кижиге — бодунун чаңгыс чер-чурттуу Дидиржаа Сарылар маадырлыгы-биле тулчул тургаш, өлгөн.

Ынак эжи Иргит Багбуужап Мадар уруу эмчи сестразы болуп, эрес-дидим демисежип чоруп

турган. 1944 чылдың күзүндө фронтдан кады ээп чанып келгенер. Чаавай Эрзинге школага башкылап турган. Бир катап акым чаавай-биле кады Калбак-Хараганга аалывыска келген улус-тур. Мен ынчан чаа-ла 4 харлыг турган мен. Чаавай бичии кижини мени чүктөп алгаш, шыкка агаарладып кылаштап-ла турар деп улуг угбам сактып чугаалаар чүве. Чаавай аарааш мөчзэн соонда, акым Сүт-Хөлчө дедир ээп келген.

Сүт-Хөлдүн партия райкомунга ажилдап тургаш, Тываның бирги балериналарының бирээзи Екатерина Кыдай-биле өг-бүлө туткан. Олар 3 оол, 1 кыстыг болган. 1957 чылда Москвага Бүгү-эвилелдин уран чүүл көрүлдизинге «Элдек шыңгыраашты» ойнааш, эштери-биле кады чаавай алдын бижиктиг хол шактары-биле шаңнаткан. Эңне муңгаранчыг чүүл — акымның бо ийи дугаар өг-бүлезинден дириг арткан кижиге чок.

Акым сөөлүндө Чадаанага шериг комиссариатынга ажилдап тургаш, капитан эрге алырынга бичии-ле четпейн, 60 харлап чорааш, хенертен чок болган. Улуг лейтенант Монгуш Доржу Кежегелиг 1978 чылдың февраль 11-де мөчзэн.

Сүт-Хөл кожуунун төвү Суг-Аксы суурда Новая кудумчузун Монгуш Доржу аттыг кылдыр эде адаан. Эки турачы аъттыг эскадронун 4-кү взводунун командири, улуг лейтенант Монгуш Доржу Кежегелиг ол кудумчуга чурттап чораан. Чурттап турган бажыңында мемориалдыг самбыраны кылып кагдывыс. Мен Алдан-Маадыр суурда чурттап чор мен. Авам-ачам тос оолду, ийи кысты чырык черге бодаратканнар. Амгы үеде 11 кады төрөөннөрдөн он кижиге чок, чааскаан арткан — хеймери мен. Фронтучу акым дугайында Улуг Тиелелгениң 65 чыл оюнда сагынмас аргам чок.

Орлан-оол МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.
Сүт-Хөл кожуун.

СОЯН ЛОПСАН ОГЛУ ЧАПСЫН

Соян Лопсан оглу Чапсын Эрзиниң Тес-Хеминиң кыдыың Хайзын-Шулуу деп черге 19 чылда Өөдезин Амирбитов Суван биле Ойдул Соянович нустун өг-бүлезинге улуг огулуп төрүттүнгөн. Кады төрөөннөр дунмалыг. Ол 1939 чылда ТАР-ның кежигүнү турган. Каттыгы аъттыг шериг полугунга артилерия кеззэнге шериг албан эрттирген. Дайын эгелзэрге дааыс эрес-дидим үе-черге эш-өөрү-биле бир дөмей акы-дунма Со-Эвилелин камгалажыры-биле а таныпкан. Үдөп турар үеде ол чии кыс дунмаларына белек кыдыр ойнаарак бергенин кыргыс авам сактып чугаалаар чораан.

Даайым Украинаны хостарына киришкен. Ол кончук кардошкун тулчуушкуннарның биринге балыглан берген. Оон кожуундан дайын шөлүңге кады, йылдажып чорааны эжи Бегзи-Харак Арзылаң-биле Киев госпитальга эмнедип алгаш, ол, йынче катап чорупкан. Дараазы ол Румынияның Яссы хоорай хостапкан. Румынияның дивискин бүрүнү-биле фашистерд хостапкан, Венгрия дээш дайынар-биле изиг сегиржи алышкы үезинде маадырлыгы-биле өлгөн. Эки турачы даайыс Со Чапсын Венгрияны дивискезери акы-дунма чевеглерде мөңүгүзун удуп, бажын салган. Ол төөгүлүг чевегни бистиң чаң чер-чурттуу Александр Били өг-бүлөзи-биле аян-чорук кыл чорааш көргенин ол улуг аас-кең деп санап чоруур.

Кым-даа, чүү-даа уттунду баан. Алдарлыг чаңгыс чер-чу туувус, эки турачы даайыс Со Лопсан оглу Чапсынның чыраады төөгүнүн арыннарында бал тынмас ис болуп, салгалдан салгалче дамчып артып калыр.

Идам БАЛЖИНЯН
«Аныяк бижикчи» бөлүмүнүн
киржикчиз
Булун-Бажы суур.

БИЛИРИМ ЭКИ ТУРАЧЫЛАР

Балдыр-бээжек, элээди-даа, чалы болгаш улуг кижиге апарган назымында Ада-чурт дайынына киржип чораан фронтучу тыва кижилерниң чамдызын көрүп, танып ап, бир чамдыктарының чугаа-соодун дыңнап чордум. Билип ап чорааным фронтучуларны ам сактып санаарымга, 20 чыгай берди. Эки турачы тыва эскадронун 17 дайынчыларының, эки турачы 2 тыва танкистериниң арыннарын көргөн, үнүн дыңнаан-дыр мен. Оларның чамдыктарының ажил-ишчи төлөвиниң, амыдыралчы аажы-чаңының дугайын көрүп, билген шаам-биле демдеглекседим.

Төрзөн кожуунун Бай-Тайгадан аъттангаш, улуг дайынга киришкен 17 тываларның дөртүн таныыр чордум. Оларның бирээзи бичиимден билирим Серен-Дондуп Амыр-Сатович Салчак — даайым, төрелим кижиге. Оон эрес-дидим дайылдашканын Кызыл Сылдыс орденниң чанып келгени херечилеп турар. Дайын соонда оон кылып чорааны ийи садыг-биле холбашкан деп били мен. Кожуунун хереглекчилер ниитилелинге садыгжылап-даа, бараан склады эргелекчилеп-даа чораан. Элээди шаамда эскергеним болза, ол даай орденни астып чорбас, хүн-бүрүде кедер костюмунун хөрзэнде чүгле «Гвардия» деп бижиктиг демдээ чайнап чоруур чүве. Авам-ачамның борбак бажыңына киргилээр. Селемезин чайып, аъттың кара маңы-биле халыдып чорааш, фашистерни канчаар кыра шаап турганын хөөрээр боор деп манаарга-даа, дайын дугайында чугаа кылып орбас кижиге. Дайын-чаа деп чүвениң кайы-хире бергезин авам айтыргылаарга, кысказы-биле харылагылап каар. Аъттыг шериг дайынга чүгле селеме чайбышаан халдап кирер эвес, аъттарын ажык черге арттырып кааш, хостаар дээни хоорай азы суурже чадаг одуруг-биле база шургуп кирер чүве-дир дээрзин даайымның кыска чугаазындан билген мен. Дайынның онгула-

рынче өөрү-биле кады кара маң-биле бар чорааш, балыглан бергенин чугаалаан. Будунче аттырылганын билбейн, маңавышаан чорааш, ийиниң ишти чылып, өде бергенин оон соонда буду билимместеп калганындан барып дүшкөш, билген. Улуг кижиге апарган шаамда Серен-Дондуп даайга Кызыл хоорайга ужуражы берген мен. Украинаже, эки турачы тыва эскадронун хостапканы Ровно хоорайже бар чыдарын чугаалады. Танывазым база бир ийи кижиге биле кады өске эштерин аалчылар бажыңының эжиниң аксына манажып олар кадын да дужа берип, сөөлү катап көргеним ол.

Көп-Сөөк чурттуг база бир фронтучу Даңзын-оол Даржааевич Салчакты база балдыр-бээжек шаамда көрүп чордум. Фронтдан чаңгыс буттук чедип келген. Бир буду чок хиреде кезээде аъттыг чоруурун бистер, бичии оолдар, кайгап магадаар ийик бис. Боду узун, шилгедек дурт-сынныг, арын-шырайы чазык, ады база бедик, чарааш чүве. Чаңгыс будун эзенгиге тептиндирген соонда, колдуктаажын эзер ажыр каап чоруй аъттаны кааптары-даа амыр чик, эзер кырынга эзер ышкыш олурары-даа кайгамчык, черле эрес-сергек, хөөрей кааптып чоруур аажылдыг акый чүве.

Школачы үемде база бир фронтучуну,

Алексей Сайын-оолович Адыгбайны, чеже-даа көргөн мен. Оон өөнүн ишти Шойгу башкы мени школага кирип бүрүткээнин утпаан мен. Алексей Сайын-оолович кожуун башкарган улуг даргаларның бирээзи турган. Дас кара костюмнуг, галстуктуг, чалбак шырайлыг арыннан дүшпес каракшилдик чоруур дарга чүве. Аъттыг-даа чораанда ол-ла шинчилиг, тас кылдыр кеттиниң алган чоруур. Кара-Хөл суму чурттуг кижиге дээр, ынчалза-даа Тээлиге чурттап, ажилдап чораан.

Красноярск хоорайга көдээ ажил-агый институтунга өөренип тургаш, тыва танкист, Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушкү Чүргүй-оол Намгаевичини көргөн мен. Бистиң институтувуска көдээ ажил-агый специалистиниң билин бедидер курстар ажилдап турган. Тывадан база көдээ ажил-агый удурткучулары курстарга өөренип келгилзэн боор чүве. Бир-ле дыштанылга хүнүнде эштерим бирээзи курстарда келген төрелинге барып ужуражыр дээрге, кады чорупкан мен. Курсант даргаларның чурттап турган өрзөлинге чеде бээривиске, ортумак назы ажа берилзэн дөрт тыва кижиге бар болду. Оларның аразында мээң таныырым болгу дег кижиге чок, ынчалза-даа Чүргүй-оол маадырны дораан-на чуруунга дөмейлеп, танып каапкан мен. Дөрт көрүштүг сергек карактары, хөрзэнде Алдын Сылдызы ылап-ла олдур деп бүзүредиг бергилзэрге, сонугал болгаш манагыныг сеткилге тыттып келген. Акыйлар-биле кады шайлап, кайы-даа талавысты сонугаргажып чугаалажып олурганывыс кадында хамык кичээнгейвис тыва Маадырже уланган, оон солун чугаазын манагынып олурган бис. Маадыр хөй хөөрө-

вес-даа, ынчалза-даа дөрт салган айтырларга туралыг харылаар кижиге болгон. Дайынче кады аъттанган танкист эштери калганнарын болгаш чанып келгеннер адагылап, кым ам кайдазын, кандыг ажы үүлелин салаа базып ончалап оргаш, гаалаар чорду. Боду төрзөн кожууну Бегзи-Хемчикке колхоз, совхоз организасжып, сумузу Хөндөлеңге-даа, кожуун иштинге-даа идепкейлиг ажилдап чораан билдирис.

Институтту 1967 чылда дооскаш, Чадаа хоорайда «Сельхозтехника» каттыжылышына дөрт кожуунун көдээ ажил-агыйның техниктиг, материалдыг болгаш транспорт хандырылганын харылап турган улус бүдүрүлгеге ажилдай берген мен. Ол бүдүрүлгениң септелге мастерскаязына фронтучу Михаил Белекпенович Сундуй ажилдап турган. Дайын мурнунда ТАР-ның режиссу аъттыг полугунга албан эрттирип, бир командирлер белеткелин дооскан кижиге болгаш, тыва эки турачы аъттыг эскадронун взводтарының бирээзинге салбып командирлеп чораан болду. Чадаанага кээ мурнунда Чаа-Хөлдө «Найырал» совхозы Шагаан-Арыгда «Сельхозтехника» салбырына техник-механик эрге-дужаалдар ажилдап чораан, үлөгер-чикектиг, мергилжинге ылап кадржаан, улуг дуржулгал акый болду. Чүгле бодунун ажилдаар чегеде эвес, өске-даа участоктарда ажилдааның байдалын эскерип, бүдүрүлгө хуралына четпестерни сайгаржыр, инженер-техниктиг удуртулганы са шүгүмчүлөй бээ кижиге болган. Алыс боду чик, кашпага кылаштап чорууру безин далаштыг ышка бир-ле чүвени бодап алгаш, дап берип чорааныг, сорукур кижиге чүве. Бажынырывыс аразы ырак эвес, аралажып чурттурдувус. Хүндүлүг дыштанылгаже ү

ЭЙЛИГ-ХЕМНИНҢ ФРОНТУЧУЗУ

Ада-чурттуң Улуг дайынынче ада-иезинден дургуннап айттаныпкан дайынчы, Тываның бирги кавалерисчи отрядының 4-кү взводунга тулчуп чораан Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем чурттуг даайым Кыргыс Хойлаарак оглу Быштак-оолду чону утпайн, сактып чоруур.

Даайым 16 ажы-төлдүг Кош-ар-оол биле Долзат Кыргыстар-ын ортун оглу болуп төрттүнген. Долзаттың кады төрзөн думазы Долума уруг-дарыг чок болгаш өөнүң ээзи Хойлаарак-биле оолду угбазындан дилеп, ырап алган чүве-дир. Ынчангаш даайым ийи ада-иелиг болу берген. Оглу Кызылга өөренип тургаш, эки тура-биле айттаныпканда, олары Эйлиг-Хемниң Куйлуг-Хемден дөртөлзэ ийи хонук чорааш, чеде бээрге, оозу ийи хонук бурунгаар фронтуже чоруй барган болган. Удаваанда фрон-тудан оглу өлүрткен дугайында медээ келген. Ыглажып-сык-тажып тургаш, сөөлгү орукче дээр езулалын ада-иези кылып каан.

Тывадан чоруткан фронту-чар чанып кээп турар өйде, шала күскээр, өлгөн дээр кижизи чанып кел чыдар деп, медээ хенертен дыңналган. Паром аксындан тура, тергелиг аъттыг чедип келзе-ле, ийи колдуктааштыг, аажок балыг-бышкынныг, ынчалза-даа дириг оглу бо чанып келген! Даайымның кады төрзөн хеймер думазы ол болушкуну мынчаар сактып чугаалаар: «Акымны көөр дээр кижилер кидис өөвүстү дола берген. Бис, бичии уруглар, ону көөр дээр, өг дыдындан бакы-лап, баскылажып турган бис. Кежээ инек сагган кадайларның хүмүң-савазы инек адаанга тура кежээлзэн чүве...»

Дайын-чаага алган балыглары чаксы үеде часты бээрге, даайым дыка хилинчектенер турган. Ада-иези ооң чанынга олуро хонар. Фронтуга аар балыгланган оглун ада-иези чойган карты, артыш ха-

йындырган суунга эжиндирип, оларны ижиртип тургаш, кокай оьду дээр, оон-даа өске эм оьт-тар-биле шарып тургаш, эмнеп алган.

Мен 4-5 харлыг бичии кижии улуг дайынга киришкен даайым-ны аажок сонуургаар, оон сестир турган мен. Ол ак шырайлыг, шеввергини аажок кижии. Бажының дүгү кылаң кара, улуг кара ка-рактарлыг, кырлаң думчуктуг, шилгедек ортумак дурт-сынныг. Кылажы шала солагай талазынче билдирер-билдиртпес аскаш кын-нып чорза-даа, оозун аажок эдер, ынчангаш базымы дыка дүрген.

Даайымны улус дайын дуга-йында чугаалап берем деп дилээрге, черле чугаалавас кижии. «Дайын дээрге кижии сонуургаар чүве эвес-тир» — дээр. Ынчалза-даа чугаа аразында черле үнүп келир, ону дыңнап чораан мен. Мен 5 класска өөренип турумда, ол Арысканнның чеди чыл шко-лазынга директорлап турган. Күзүн өөреникчилери-биле Чаа-Хөлче 3 хондур арбузтар ажаап чорупкан. Кежээ өөреникчиле-ринге бир дугаар кижини атка-нынның дугайында хөөрзэн: «Бир дугаар аткан кижимни черле утпас мен. Шыгаал-шыгаал ада-рымга, ак баштыг кижии ушкан-на...» Бир меңээ база чугаалаар кижии: «Бир катап тулчушкун үе-зинде 5 хонук удуваанымдан айт-тан дүжүп чыда-ла, удуй берген болган мен. Өөрүм оттуруптарга, доңганымдан салааларым хол-хап иштинде ак-ак өшкү мыйызы дег кадыг аларгылаан болган». Оон бир: «Мен тыва чавыс аъттыг мен. Ол амыр-ла болгай, казып

оьттап алыр. Улуг орус аъттыг дайынчылар бичии дыш үезинде аьдынга сизген, чем дилеп халчыр-лар» — деп база хөөрзэн. Балыг-ланганының дугайында: «Балыг-ланы бергеш чыдарымга, санитар ыт мени көргөш, санитарларын эдертип эккелген. База бир ба-лыглаткаш, миннир-билинмес чыдырымда, долгандыр немецтер чугаалажып турар. Фашистер мени өлгөн дээр каапкаш баар-га, дүне миннип келген мен. Гос-питальга чыдарга санитар кыстар кижини чаш уруг дег ажаар, ка-рактар чүве» — деп чугаалаар. Меңээ санитарка уругга тураскаа-дып, орус ат бергеш, «эмчи бол» деп чагып чорааш, сагыш алын-дырган кижии — даайым.

Амыдыралга ынаандан, тура соруктуундан-на даайым тайбың-ны чаалап алгаш келгеш, кадыын сегидип, дээди эртем чедип, өгленип-баштанып алган деп санаар мен. Тайбың үеде Быштак-оол Хойлаараквич амыдыралга улуг үлүг-хуузу кирип, ажил-агынын аңгы-аңгы адырларынга ажилдап келген. Ол Арыскан суурга парторгтап, Чодураага колхоз даргалап, Эрзин, Каа-Хем кожууннарда, Кызыл хоорайга дээр, партия кайнаар чорударыл, аңаа ажилдап чораан. Бодунуң дузааргаа, ажилгыры-даа кончуг. Кылбас-тутпас чүвези чок: чу-руур, чазаныр, ырлаар, шүлүк-тээр, чогаал бижир. Шупту тала-зы-биле дески сайзыраңгай, бе-дик культуралыг, интеллигент, со-вет, партия ажилдакчызы чораан.

Чаа-ла өг-бүле тудуп алгаш, Белдир-Кежи деп суурга эге школага башкылап турган. Ынчан ооң ада-иезинин бажыңыга орус-даа, тыва-даа фронтулар бо-ла келир. Хөй орден-медаль-дардан хөрээ кылаңнаар, холу-даа, буду-даа чок, ыяш протез-терлиг-даа улус бар. Олар ыгла-жыр-даа, ырлажыр-даа. Ол ол-чаан «Чер бажында» деп ырынын

аылгазы сагыжымда артып кал-ган.

Ооң дайынчы оруктарының дугайында кады төрзөн думазы Окаан-оол Кыргысович Намчы-лак «Дайын кескиндизи» деп, хоочун журналист Кежик-оол Череве «Мөгөйи» деп номнарда бижээнер.

Даайым фронтуже чоруурда Быштак-оол Кыргыс кылдыр чо-руткан болза, эеп келгенде өске-даа хөй фронтучулар ышкаш орус Владимир деп аттыг келген. Фронтудан кээрде документи-леринде ады өскерли бергенин-ден ам ажы-төлүңге ону дайын киржикчизи, хоочуну деп ба-дыткаары бергедеп турар. Атта-ры фамилиязы апарып, а аттары орус аларганындан улуг будул-гаазын үнген чүве бо. Ону ча-гырга черлери казак деңгелинге өөренип көөр болза эки.

Фронтучу Владимир Хойла-араквич Быштак-оол 3 оолдуг, 3 кыстыг болган. Оларның үжү-башкылар, бир эмчи, ийизи чола-чылар бооп, амыдырап-чурттап чоруурлар. Өөнүң ээзи Калдар Тюлюшевна Шагаан-Арыг хо-орайга чурттап чорааш, 72 хар-лында чок болган. Фронтучу даайымны балыглары ону үр чуртатпаан, 38 харлында-ла хе-нертен аар аарыгдан аарааш, мөчээр.

Маадырлыг дайынчы даайым-га чоргаарланып, ооң дугайында ажы-төлүмге, ажы-төлүмнүг ажы-төлүңге чугаалап берип чоруур мен. Ооң чырык ады салгалдар-ның чүректеринге кезээ мөңгөде артарын күзээр кижидир мен.

Евдокия БУЯНХОО.

Улуг-Хем кожуун.
Торгалыг суур.

ДАЙЫН ЧЫЛДАРЫНДА

Бай-Тайга кожуунуң ажыл-ишчи чону «Бүгү чүвени — фронтуга!» деп кыйгырыгның адаа-биле дүн-хүн чокка дайынчы байдалга чурттап-ажылдап турган.

Суму бүрүзүңге мөөң белектерни фронтуга чыыр тускай комиссияларны тургускан. Кижии бүрүзү патриотчу болгаш интернационалчы хүлээлгезин күүседип, боттарының шаа-биле мал-маганын харам чокка берип турган. Мунуп чораан аьдын белек чыыр комиссияга дужаап берипкеш, эзер-чонаан чүктөп алгаш, чадаг чанган кижилер Бай-Тайга кожуунда кайы хөй. Оларның чижээнге Көп-Сөөк чурттуг араттар Чамыяң Салчак, Ары Салчак, Чаргаа Салчак, Сарыгбай Салчак болгаш өскелерни-даа адап болур.

Бай-Тайга кожуунуң Көп-Сөөк сумузуңуң чурттакчызы Норбу Салчак (чангыс чер-чурттуглары ону Бай-Норбу дээр) муң ажыг шээр малдыг, 70-80 саар инектерлиг, хөй сарлык-тарлыг, аскыр өөр чылгылыг чораан. Ол малдың хөй кезинин фронтуга эки тура-биле дузаламчы кылдыр берген.

Норбу Салчак Бай-Тайга кожуунуң чонунуң болгаш бүгү Тываның чонунуң мурнундан 1944 чылда улуг ССРЭ-ниң Брянск фронтузунга, Кызыл Шеригге мөөң белек чедирери-биле Салчак Тока баштаан Тываның төлээлери-биле кады чораан. Ынчан оларны кино-журналга тырттырган турган. Совет Чазак «Кызыл сылдыс» ордени-биле ону шаңнаан. ТАР Чазак «Күш-ажылга шылгалар» ордени-биле шаңнаан.

Норбу Салчактың кады төрзөн думазы Седен Салчак база мал өстүрер талазы-биле акызындан чыда кагбаан. Ол коданымга муң ажыг хойну тудуп чо-раан. Фронтуга ол эң чүгүрүк дээр, кон-чуг чараш сывырындак Суур-Шилги деп аьдын баштады чеден ажыг чылгыны, дөртөн мыйыстыг бода малын берген.

Бай-тайгажылар —улуг өгбеле-ривистиң буянныг херээ төөгүге уттундурбас болуп артар.

Көк-оол САЛЧАК.

бергеш, кады дайылдажып чораан өөрүн ончалап-сураглап, Тываны кезип, оларның дайын соондагы салым-чолунуң, үле-херээниң дугайында ном бижип үндүрүп каан. Ажылдап турганым бүдүрүлгениң бир салбыры чүк сөөртүр хөй машиналарлыг автопарк чүве. Ол автопаркка Монгуш Бүрбү деп барааны мөге-шырак кылдыр көстүр, кылымал диштери кылайып чоруур акый чолаачылап турган чүве. Ол кижии база тыва эки турачы эскадроннуң дайынчыларының бирээзи Михаил Сундеевичиниң салбырынга чораанын билип алган мен.

Чөөн-Хемчик кожуунуң «Искра» кол-хозунга чыл ажыр ажылдап тургаш, тыва эки турачы эскадроннуң үш дайынчылары Бажың-Алаак суурда чурттап турарын билип, танып алган мен.

Калдың Чопааевич Монгуш дайындан балыгларлыг келген, колхозка малчыннап чораан, назыны элзэн улгады берген кыл-дыр көстүр акый чораан.

Семис-оол Байыр-оолович Куулар — Бажың-Алаак ортумак школазының улуг стажтыг башкызы. Чадаанага-даа, өске-даа кожууннар школаларында база ажилдап чораан.

Амаа Бөдүрүкүевна Монгуш — Бажың-Алаактың уруглар садының кижизидикчи башкызы, хөй ажы-төлдүг, оожум чаңныг, топтуг-томааннуг угбай. Тыва эки турачы эскадроннуң он санинструктор кыстарының бирээзи. Дайынчы орден-биле фронтуга-ла шаңнаткан.

Тыва эскадроннуң он санинструктор кыстарының бирээзи Норжуң угбайны чеден чылдар төнүп турда Үш-Белдир курортка көргөн мен. Норжуң Балчыр-ооловна Танды кожуунуң амыдырал хандырылга комбина-дынга пенсияже үнгүже даараныкчылаан, назыны шору аларган, ынчалза-даа кашпа-гай-чиик, чугаакыр-даа угбай болган. Бир-

ле хүн курорттуң соңгу талазында кожагар сында кашкара деп эм оьт бүрүзү чыып, ынаар селгүүстээр кылдыр дугуржуп алган бис. Кокпаланы берген орукчугаш-биле далаш чокка угбайның тавы-биле үнүпкен бис. Ынчаар селгүүстеп чорааш, угбайдан дайын дугайында чугаа эрээривиске, дайын-чы кыс өөрүнүң дугайын барык чаңгыстап сактып чугаалаан. Эскадроннуң санитар сал-бырының командири, лейтенант Хүргүлектин адазы ышкаш чылыг сактып, төрелим кижии чүве, Улуг-Хем кожуунуң Кашпал чурттуг улус бис деп чугаалап чораан.

Көп-Сөөк чурттуг база бир фронту-кавалерист Байыр Үнгеревич Байыр-биле Чадаанага ажилдай бергеш, таныжып алган мен. Ынчан Байыр Үнгеревич кожуун милициязының начальниги тургаш, майор эрге-биле пенсияже үне берген. Малчын аттыг кудумчунуң бажыңга ийи бажың ажилдыр барык кожа чурттап турдувус. Карак-шилди арнын өрү көдүрүп алгаш, оожум-топтуг чугаалагылаар. Мээң чурт-сумум сонуургай бергеш, чаңгыс чер-чурттуг думам-дыр сен деп улаштыр ада-иени, төрелдеримни, оларның көжүп-хонуп чораан өдек-турагларын айтыргылааш, чаңгыс аймактын улузу-дур бис деп орган чүве. Ылаңгыя хөй даайларымны эки билер кижии болган.Өөнүң ишти бодундан-даа чугаакыр, чазык кижии болчук. Аразында хүндүлежири-даа аажок, уруглары дооза оолдар-дыр деп билген мен. Ол-ла Малчын деп кудумчуга база бир фронту-кавале-рист база милицияның хоочуну, майор Комбуй Чэнекеевич Ооржак-биле кудумчу кежилдир барык дужааштыр чурттап турду-вус. Ынчан ол ажилдавышаан турган, ко-жуун милициязының начальнигиниң ора-лакчызы тургаш, пенсияже үндү. Чугаакыр эвес хире кижии чораан. Ажылдавын бар-гаш, чалгаарап, ийи холун хүлүй туттунуп

каапкаш, бажыңының дужунга ыыт чок өрү-куду базып, кудумчу амыдыралы хайгаарап, боданып чайлаанын сактыр-дыр мен. Кы-зылче көже бергеним соонда, алды-чеди-даа чыл эрткенде, Комбуй Чэнекеевичиге Самагалдайга ужуражы бердим. Тес-Хем кожуунуң партия болгаш күүсекчи коми-теттерниң ийи каът бажыңында даамалдап ажилдап турар болду.

Чөөн-Хемчик кожуунуң саң-хөө килди-зиниң чанында күрүне камгаладылганының инспекциязынга ажилдап турган сергелен-чийги хөлчөк болгаш аныяксымаар кылдыр көстүр Серин Чүлдүмович Ондар деп акыйны таныырын таныыр, ынчалза-даа тыва эки турачыларның бирээзи деп билбес турдум. Бир катап Кызылдан Чадаанага чедир автобуска кады хөөрежи келген бис. Башкылап-даа чораан, совпартшкола доос-кан соонда Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожуун-нарга албан черлери, бүдүрүлгө черлери удуртуп чораан деп билген мен. Ынчан ол фронтучу кижии мен деп чүве чугаалаваан. Сөөлүңде бир бөлүк эштер аразында кады тайга үнүп чорааныыста, ооң дайынга киржип чораанының дугайында чугааны эштеривис эгелеп каарга, билген мен.

Кызылга чурттап бергеш, Баян-Колда «Х Улуг Хурал» совхозтуң сигенин кесчип шептээр дээр кады ажилдап турган эштерим-биле үнүпкен бис. Улуг-Хемни кежер паромга кээривиске, паромну элзэн улуг назылыг, чолдаксымаар, тас баштыг ашак кижии башкарып турар болду. Билир кижилер ону танып каапкан — тыва эки турачы танкистерниң бирээзи, фронтуже айт-танган өөрүн баштап чораан Түлүш Нүрзат дээрзи ол болду. Паром хем кешкиже, бичии када ооң чанынга туруп, каш айтырыг-лар салып, хөй эвес чугаазын дыңнаан бис.

1994 чылда оглумну өглөп, кудазын дү-жүрүп турувуста, бир кезек кудалар Эрзин-

ден келген. Оларның аразында бир хүндүлүг кудагай эки турачы тыва эскадроннуң дайынчыларының бирээзи Данил Чалзыраевич Дажымба болган. Каттыра каап хөөрөп орда амыр, боду улуг, шыырак-даа кижии болган. Дайын соонда чолаачылап-ла ажилдап чораанын бодун дөззэн оолдарын хөөрөп олурар ийик.

Чадаана хоорайның соңгу чүгүңде Хайы-ракан суурда төптүг СЭКП-ниң XXII-ги съез-дизи аттыг совхоз эрткен вектиң чеден чыл-дарында Тыва АССР-ниң шыырак совхозта-рының бирээзи турган. Тыва эки турачы фронтучуларның бирээзи Тимофей Күзе-чиевич Пичен-оол ол совхозту элзэн үр ди-ректорлаан. Барыын-Хемчиктин Ак чурттуг, Сарыглар уктуг кижии болган. Ол колхозтуң экономиказын Тимофей Күзечиевич быжык-тырбышаан, совхоз болу бээрге, улам сай-зырадып, пенсияже үнгүжеге директор-лааны ол. Сезен чылдарда Кызылга чурттап бергеш, мээң ажилдап турганым органи-зацияга материал-техниктиг хандырылга айтырыгларын харылап ажилдады. Чаңгыс кожуунга ажилдап чораан, ам чаңгыс черде ажилдай бергеш, ол хевээр харылзаавыс быжыг өңүктөр апарган бис.

Күзечиевичиниң гаражында ооң чоок эжи, оожум чаңныг Донгак Сүлдемич Белеккей деп кижии келгилээр чүве. Ийи эжишкенин дайынчы-даа, тайбың-даа ажил-үүлези тудуш улус болган. Тыва эскадрон-нуң танк узуткап адар взводун Пичен-оол командаылап чораан, а Белеккей ооң дуза-лакчызы чораан. Донгак Сүлдемич дайын соонда Барыын-Хемчик, Улуг-Хем кожуун-нарга колхозтор даргалап чораан, сөөлзү-реди Үш-Белдир курортунга директорлап турган болду.

Содунам САЛЧАК,
күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 24-те № 176

доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында

2010 чылдың апрель 21 № 134 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның док-
таадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 24-те «Тыва Республиканың девискээринде бойдус болгаш техногенниң шынарлыг бойдус байдалдарын узуткаары-биле материалдыг чүүлдерниң курлавырын долдурар, ажыглаар, шыгжаар болгаш тургузар Чурумун бадылаар дугайында» №176 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Тыва Республиканың девискээринде бойдус болгаш техногенниң шынарлыг бойдус байдалдарын узуткаары-биле материалдыг чүүлдерниң курлавырын долдурар, ажыглаар, шыгжаар болгаш тургузар Чурумунда:

а) 8 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

«8. Курлавырны долдурарының, шыгжаарының, салырының болгаш тургузарының талазы-биле ажылды Тыва Республиканың девискээринде чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан база суглардан камгалаар, хамааты камгалал адырында ажыл-чорудулга хандырылганың талазы-биле агентилелге (моон соңгаар — Тыва Республиканың ОБ-ниң болгаш ХК-ның агентилели) дагзыр.

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары боттарының билири-биле курлавырны долдурарының, шыгжаарының, салырының болгаш тургузарының талазы-биле Тыва Республиканың ОБ ХК-ның агентилелинде методиктиг болгаш практиктиг дузаны кадар.»;

б) 9 пунктуда:

бирги абзацты дараазында эдилге-биле бижири: «Тыва Республиканың ОБ-ниң болгаш ХК-ның агентилели боттандырып турар.»;

он ийги абзацты ап кааптар;

в) 15 пунктуда «садыг-эптештирикчи» деп сөстөрнүң соонга «аптека албан черлерин» деп сөстөрнү немээр;

г) 16 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

«16. Тыва Республиканың ОБ-ниң болгаш ХК-ның агентилели материалдыг чүүлдерни шыгжаарының негелделери, шынары болгаш санының хыналдазын боттандырып турар болгаш материалдыг курлавырларны чедирериниң санын, шынарын болгаш үезинде бээрин керээде дүрген чедирерин (садарын) чедирип берикчинин (садыгжының) харысалгазын баш удур көрүп турар.»;

д) 17 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

«17. Курлавырдан материалдыг чүүлдерни үндүрерин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шийтпири-биле боттанды-
рар болгаш Тыва Республиканың Чазаның

Даргазының айтышкыны-биле тургузар: аварийлиг, аварийлиг-камгалал, аварийлиг катап тургузар болгаш оон-даа өске соңгаарладып болбас ажылдарны чорударын; кижилерниң кадыыга болгаш амы-тынынга дорт айылды узуткаарын; когараан хамаатыларның чөмненир болгаш түр када чурттаар пункттарын, а ол ышкаш когараан хамаатыларның амыдырап-чурттаарын хандыраары-биле холбашкан бирги чергениң хемчеглерин тургузары.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының дужаалының төлөвилелин Тыва Республиканың ОБ-ниң болгаш ХК-ның агентилели Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарының, организацияларның кыйгырының тургускан чурумунга дүүштүр ажылдап кылыр;

е) 21 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

«21. Материалдыг чүүлдер курлавырын-дан ажыглаар сорулгалыг аңгылаанының дугайында отчетту Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, организациялары белеткээр. Материалдыг чүүлдерни сорулгалыг ажыглаарын бадыткаан документи-лерни он хонук дургузунда Тыва Республиканың ОБ-ниң болгаш ХК-ның агентилелинче кириер.

Тыва Республиканың ОБ-ниң болгаш ХК-ның агентилели Тыва Республиканың Чазаның Даргазына курлавырдан аңгылаан материалдыг чүүлдерни сорулгалыг ажыглаар дугайында отчетту бээр»;

2) онза байдалдарны узуткаары Тыва Республиканың материалдыг чүүлдериниң курлавырының хемчээлдеринде болгаш номенклатуразында:

а) 4 эгени дараазында позиция-биле немээр:

Инвентарлыг эт-хөреңгилег	шт.	1
комплектлиг өг	шт.	1

б) 6 эгени дараазында позиция-биле немээр:

30 кВт чедир күштүг чылыг пушка	шт.	10
---------------------------------	-----	----

в) 7 эгени дараазында позиция-биле немээр:

Күштүг чоруур чүкк автомобили	шт.	1
Бортовой чартык прицептиг	шт.	1
тягач-автомобиль	шт.	2
Автомобиль-цистерна	шт.	1
Дугуйлуг экскаватор	шт.	1
Гидравликтиг манипуляторлуг	шт.	1
чүкк автомобили	шт.	1
Харга халдыыр	шт.	2
Чылып турар хайындырар агрегат	шт.	2

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың муниципалдыг чергелер аразында азы регионалдыг автомобиль оруктарының ниити ажылгал талазы-биле аар чүктер сөөртүлгезин боттандырып турар транспорт хевирлериниң чедирип турар хоразының хемчээлин тодарадырының дугайында

2010 чылдың апрель 23 № 157 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың муниципалдыг чергелер аразында азы регионалдыг автомобиль оруктарының ниити ажылгал талазы-биле чоруп турар аар чүктер сөөртүп турар автомобиль транспорту-биле чедирип турар когаралды компенсациялаар сорулга-биле 2007 чылдың ноябрь 8-те «Россия Федерациязының орук ажыл-чорудулгазының дугайында болгаш Россия Федерациязының аңгы хоойлужудулга актыларына өскерилгелер кириериниң дугайында» № 257-ФЗ Федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязының Чазаның 2009 чылдың ноябрь 16-да «Россия Федерациязының автомобиль оруктарына аар чүктер сөөртүлгезин

боттандырып турар транспорт хевирлериниң чедирип турар хоразының орун дуглаар дугайында» № 934 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың муниципалдыг чергелер аразында азы регионалдыг автомобиль оруктарының ниити ажылгал талазы-биле аар чүктер сөөртүлгезин боттандырып турар транспорт хевирлериниң чедирип турар хоразының хемчээлин тодарадыр.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың апрель 23-те №157 доктаалыга капсырылга

Тыва Республиканың муниципалдыг чергелер аразында азы регионалдыг автомобиль оруктарының ниити ажылгал талазы-биле аар чүктер сөөртүлгезин боттандырып турар транспорт хевирлериниң чедирип турар

хоразының хемчээлиниң КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

Транспорт хевириниң хоразының чогуур ужурулуг массазының деңнелинден эрткен хемчээли

Транспорт хевириниң чогуур ужурулуг массазының эрткени (тонн)	Хораның хемчээли (руб. 100 км-ге)
5-ке чедир	240
5-тен өрү 7-ге чедир	285
7-ден өрү 10-га чедир	395
10-дан өрү 15-ке чедир	550
15-тен өрү 20-ге чедир	760
20-ден өрү 25-ке чедир	1035
25-тен өрү 30-ге чедир	1365
30-ден өрү 35-ке чедир	1730
35-тен өрү 40-ге чедир	2155
40-ден өрү 45-ке чедир	2670
45-тен өрү 50-ге чедир	3255
50-ден өрү	аңгы санаашкын-биле *

* хораның хемчээлиниң санаашкынын транспорт хевириниң чогуур ужурулуг массазының деңнелинден эрткен хораның хемчээлиниң деңнелин математиктиг экстраполяциялыг арганы ажыглааны-биле боттандыраар.

Транспорт хевириниң чүкк дөзүнүң дөс бүрүзүнге хоразының чогуур ужурулуг массазының деңнелинден эрткен хемчээли

Транспорт хевириниң чүкк дөзүнүң чогуур ужурулуг деңнелинден эртери (процентилер)	Хораның хемчээли (руб. 100 км-ге)	Бойдус-климаттыг чогуумча чок байдалдар-биле хораның түр үеде кызыгаарлаан хемчээли (руб. 100 км-ге)
10-га чедир	925	5260
10-дан өрү 20-ге чедир	1120	7710
20-ден өрү 30-ге чедир	2000	10960
30-ден өрү 40-ге чедир	3125	15190
40-ден өрү 50-ге чедир	4105	21260
50-ден өрү 60-га чедир	5215	27330
60-дан өрү	аңгы санаашкын-биле *	аңгы санаашкын-биле *

* хораның хемчээлиниң санаашкынын транспорт хевириниң чогуур ужурулуг массазының деңнелинден эрткен хораның хемчээлиниң деңнелин математиктиг экстраполяциялыг арганы ажыглааны-биле боттандыраар.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың июль 27-де №755

доктаалыга өскерилгелер кириер дугайында

2010 чылдың май 13 №189 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының ажыл-чорудулгазының ужу-дузазын бедидер ажылдарны органиастаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың июль 27-де №755 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1). Дүрүмде:

1 пунктуда «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргаларының органнарын» деп сөстөрнүң соонга «айтырыгларны, саналдарны өөренип көөр болгаш шийтпирлерни хүлээп алыр талазы-биле» деп сөстөрнү немээр;

2 пунктуда дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары, республиканың муниципалдыг тургузугларының чагыргалары, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринде хөй-ниити организацияларының кады ажылдажылгаларының талазы-биле бодунуң бүрүн эргелерин комиссия боттандыраар»;

5 пунктуда:

иштики «г» пунктуну күш чок деп санаар; дараазында уткалыг «е» пунктуну немээр:

«е) Тыва Республиканың Улуг Хуралыне болгаш Тыва Республиканың Чазанче, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының Төлээлекчилер хуралдарыне республика бюджетиниң, муниципалдыг тургузуглар бюджеттериниң акша-хөреңгилерин аңгылаар болгаш ажыглаар дугайында, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында тургускан чурумну ажыглавышаан, орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун бедидер талазы-биле хемчеглерни боттандыраарына болгаш оң ажылгалының хыналдазын чорударына хемчеглерни боттандыраарының талазы-биле саналдарны кириер»;

дараазында уткалыг «ж» пунктуну немээр:

«ж) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары-биле комиссияның, оң составының таныштырганы шийтпирлериниң күүселдезиниң базымнарын хынаары боттандыраар.»;

7 пунктунуң бир дугаар домаан дараазында эдилге-биле номчуур:

«комиссияның даргазы Тыва Республиканың Чазаның Даргазы болур.»;

9 пунктунуң бир дугаар абзацында:

ийи дугаар домакты дараазында эдилге-биле номчуур: «Комиссияның хуралы квалда чаңгыстан эвээш эвес катап эртер» дараазында уткалыг домакты немээр;

«Орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруунуң талазы-биле хеп-хенертен тургустунуп келген айтырыгларны көөрдө болгаш дарый хемчеглер хүлээп алырда, комиссияның даргазы ээлчег чок хуралдарны кыйгыртып, база эрттирип болур.»;

11 пунктуда дараазында сөстөрнү немээр: «Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганың органнарына сүмелээ хевирлиг болур»;

дараазында уткалыг 13 пунктуну немээр:

«13. Комиссияның ажыл-чорудулгазының угланышкыннарының талазы-биле айтырыгларны немей белеткеп ажылда кылыры-биле ажылчын бөлүктөрнү тургузу болур. Оларның ажылының чурумун комиссия тодарадыр.»;

2) Комиссияның составына:

«Кара-оол Ш.В. — Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, даргазы»; дээн сөстөрнү немээш, «Иргит Ш.С.» дээн чүүлде «даргазы» дээн сөстү «даргазының оралакчызы» деп сөстөр-биле солугар, «Саая О.С.» дээн чүүлде «даргазының оралакчызы» дээн сөстү ап кааптар..

2. Тыва Республиканың девискээринде орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязы 2010 чылдың июль 15-ке чедир Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының, Тыва Республикада ИХЯ болгаш тус чер бот-башкарылганың органнарының Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле кады ажылдажылгазының талазы-биле сүмелерни ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

3. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзи болгаш харылза-яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

ШИВИЛИГ АРЖААНЫНДА

Тываның эң-не билдингир, шырак жааннарының бирээзи болур Шивилиг жааны бо чайын, июль 10-да, турисчи төп лдыр база ажыттынар. Аңаа дыштанып лген улус 4 кижичыдар бичии бажың- гаштарга болгаш тыва өглерге чурттаар. Ин-чорук кылырынга ынактар эзер- нактыг, бүрүн дериг-херекселдиг аъттарны, хөлезилеп алгаш, экскурсиялап болур.

Бо хүннерде тус чер эрге-чагыргазының тө- лери аныак сайгарлыкчылар-биле кады жаанның девискээрин чаагайжыдар талазы- ле ажилдарны кидин түлүк чорудуп турар. рги чергениң айтырыгы— канализацияны эде- дыры. Бай-Тайганың девискээринге аъттыг, даг селгүүстээшкиннерни организаастаары лгаш аржаанга аът мунарының талазы-биле структурну тудары, бильярд, теннис ойнаар- лерни кылыры база планнаттыг. Кат, өгү болгаш эм үнүштерниң чыылдазын база рудары көрдүнгөн.

Бо-ла бүгү ажилдарның канчаар чоруттунуп- дарының дугайында ТР-ниң Чазак Даргазы

Ш.В.Кара-оолга Бай-Тайга кожуун чагыргазы- ның даргазы М.С.Монгуш оваа дагылганың үезинде дыңнадып чугаалаан. Кожуун баштыңы- ның чугаазы-биле алырга, «Шивилиг» деп турис- чи баазаңың проектизинде чартык миллион акша көрдүнгөн. Оон 200 муңу—кожуун бюджетинден, 100 муңу—Бай-Тал сумузунуң бюджетинден, арт- кан 200 муңу кожуун чагыргазында тургустунган сайгарлыкчы чорукту деткир фондудан— хуу сайгарлыкчы Саяна Маадырның хөреңгизинден. Проектини долузу-биле күүседиринге ам-даа 500 муң рубль негеттинип турар. Туризм чылында баштайгы онзагай ажыдышкынны Бай-Тайга кожуун бодунуң девискээринде кылып турары бо. Оон аңгыда кожуун чагыргазында туризмни сайырадырының талазы-биле ажилдар чорудар тускай килдис база ажыттыг. Оон эргелекчизи — аныак специалист Анай-Кара Ооржак.

Светлана ООРЖАК.

Кызыгаар эргелелинде

ДЫШТАНЫЛГАНЫ ЭПТИГ БОЛДУРАРЫ-БИЛЕ

Чылдың чылыг үезиниң келгени-биле республиканың кызыгаар девискээриниң чанында районнарже баар күзелдиг хамаатыларның санының көвүдей бээрин барымдаалааш, Тыва Республика талазы-биле Россияның ФАА-ның Кызыгаар эргелели Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Тере-Хөл болгаш Каа-Хем кожууннарда кызыгаар девискээрин тургускан.

Кызыгаар девискээрин тургус- ны хамаатыларның оон иштинче- рер болгаш иштинге аргыжар- гелерин кызгадавайып турар. Ын- лза-даа РФ-тиң Конституция- ның 55 чүүлүнүң дүрүмнеринге үштүр кижиниң болгаш хамаа- ның эргелери болгаш хостуг руу, оон иштинде хостуг аргы- арының эргези, конституция- скаалының өзүн кадагалаар, маатыларның кадыын камгалаар, рүнениң айыыл чок чоруун ндырар сорулгалыг федералдыг оюлу-биле кызыгаарлаттынып- улур. Ынчангаш кызыгаар девис- эринче кирерде, тускай чөлшээ- дилгениң азы болза, эрттирил- ниң херек болуп турары чөптүг.

Үстүнде адааны кожууннарның вискээринде кири бижидилгелиг- жилерге, ол ышкаш Россияның- ргусканы 17 хевиринге хамаар- ыр хамаатыларга (сургакчылап- рааннарда, шөлээлеп чоруур- рга дээш, оон-даа өске) эртти- илгелерниң херээ чок. Олар- ызыгаар девискээринче боттарын- дыткап турары документи- ле база ында турар барымдаа- н бадыткап турар сургакчы- ашкын документизи, шөлээ- илгелериниң, бижимел айтышкын- алгаш оон-даа өске докумен- тер-биле кирип болур.

Ук дүрүм туристерге база ха- жаржыр. Кызыгаар девискээ- инче кирерде, олар паспорту- ле кады турисчи-пүтүкказын

база көргүзөр ужурлуг. Ындыг- чергелиг кижилерге хууда болгаш- мөөң эрттирилгелерниң херээ чок. Хамаатыларның дыштанып чаңчыга- бергени, чижээлээрге, Эрзин ко- жуунуң Тере-Хөл хөлүнче азы кызыгаар девискээринче турисчи- сорулгалыг бар чыдар, ынчалза- даа ону бадыткаар документи- лери чок, организастаттынмаан бөлүк- терге азы болза, хууда хамааты- ларга бодун бадыткаар докумен- тилери-биле кады кызыгаар девис- кээринче кирериниң эрттирилгези- херек. Ук медээ республикада- Туризм чылын чарлааны-биле онза- уткалыг болу берген.

Кызыгаар девискээринде ту- рар чурттакчы черлерже хүн бүрү- аргыжары-биле хамаатыларга хууда азы болза, коллективиг бир- чыл хуусаалыг, херек апарганда- ону алды айдан көвүдес хуусаага узаттырып болур эрттирилгени- долдурар.

Эрттирилгелер долдурар чу- рум дыка-даа берге эвес. Кызы- гаар эргелелиниң чоокку салбы- рынче азы болза, кызыгаар эрге- лелиниң бодунга ук девискээрге- кирип дугайында дилээн тускай- хевирниң билдиришкенин кириер. Ону КЭ-ниң хайгаарал пунктузунуң- эрттирилгелер бээр бөлүүнүн- бланкызынга бижидип ал болур, ол ышкаш почта азы факс тава-

рыштыр чоргузуп болур. Билди- ришкениң хамаатының хуу медээ- лерин билдингир болгаш тода кыл- дыр айтыр чугула. Аңаа фами- лиязын, адын, адазының адын, төрүттүнгөн чылын, айын, хүнүн, чурттап турары азы амгы үеде ту- рар черин, бодун шындыктырган документи-сериязын, дугаар- ын, ону холга алган ай-хүнүн, кызыгаар девискээринче кирер- деп турары ай-хүнүн болгаш черин, ук девискээриниң иштинге турар азы болза, аргыжар деп турар чер- лерни дээш, оон-даа өске медээни- айтыкан турар ужурлуг.

Дүрүм езугаар тургускан эртти- рилгени хамаатылар боттары- холунга алып азы болза, ону почта- таварыштыр билдиришкени кири- ген кижиге чорудуп берип болур. Организациялар болгаш албан- черлери боттарының ажилдакчы- ларына хууда азы коллективиг- эрттирилгелер кылырда, кызыгаар- органнарыңче ол-ла дүрүм езугаар- долдуртунган дилег бижини- кириер.

РФ-тиң хамаатыларының бил- диришкенин болгаш дилег- лерин 30 хонук дургузунда таны- жып көөр дээрзин хамаатыларның- кичээнгейинге чедирип тур бис. Эрттирилгелерни төлевир чок- долдуруп турар.

Оон тодаргай медээни билип- алыры-биле хамаатылар АФА-ның- Тыва Республика талазы-биле кы- зыгаар эргелелиниң дараазында- адресинче кээп, билип ал болур: 667001, Кызыл хоорай, Дружба- кудумчузу, бажың 42-а («Восток»- автобус доктаалы). Харылзажыр- телефону: 2-45-39, 2-19-53, 2-29-19. Хамаатыларны хүлээп алып хүн- нер: понедельниктен четвергке- чедир 10.00 шактан 17.00 шакка че- дир, пятницада 10.00 шактан 15.45- шакка чедир.

Россияның АФА-ның Тыва Республика талазы-биле кызы- гаар эргелелиниң парлалга албаны.

БАЙЫРЛАЛДА ЭЖИМ-ӨӨРҮМ САКТЫП...

Бо чылын Тываның ХБАБ (хамааты байдалдың акт бижидилге) килдизи тургустунганындан бээр 65 чыл- юбилейин демдегеп эрттирер. ХБАБ ажылы солун-даа, берге-даа, сагыш-сеткилдин ханызы-биле, сонургал-биле кыла бээрге, бүдүн төөгүнү оон үндүрүп болур. 1995-1997 чылдардан эгелээш ХБАБ ажылынга хамаарыштыр хоойлу- дүрүмнер өскерлип чаарттыг.

Мен 1990-2001 чылдарда Мөң- гүн-Тайга кожуунуң ХБАБ кил- дизиниң эргелекчизинге ажилдап- чордум. Ажилдап келгеним он ийи- чылдың дургузунда 1860 бичии- чаштарга төрүттүнгениниң херечи- лелдерин, 445 аныак өг-бүлелерни- бадылааныштырдым. 830 ажыг улуг, бичии кижилер, оон иштинде 1- харга чедир 91 уруглар хораан.

ХБАБ килдизиниң ажылын чам- дык таварылгаларда үстүкү удур- тулганың талазындан үнелевейн- баары хомуданчыг чораан. Ылаң- гыя аныктарны бадылааныштырып- турар үеде эң эки байдал турары- албан. Ону кылыр дээш үстүкү- удуртулгандан дилегни кылыр- ужурга таваржыр. ХБАБ килди- зиниң ажылчы чон-биле тудуш, харысалгалыг, кижилерге эвилең- элдек болур болгаш оларның- амыдырал-байдалын тургузуп- турар айтырыгларын кичээнгейлиг- дыңнап билир ужурлуг.

Чижээлээрге, бир дугаар- өпезазының документизин кыл- дыртып келген аныктарга байыр- чедирип олурунда, чоок кижиле- ринден, кады чурттап олуур- эжинден чарылган, ыглаан-сык- таан кижилер кээрге, дыка берге. Ол кижилерге, баштайгы келген- кижилерден хамаарылганы өскерт- кеш, чагып, сургал, ажыг-шүжүүн- деңге үлежир алаар сен. Ындыг- таварылгаларда кижиге девидээр, харын-даа херечилелдерни үрей- бижиптер таварылгалар тургулаан. Ажилды хүлээнип алганда, төн- чүзүңге чедирер ол мээң дорт- хүлээлгем деп билип чордум.

Бистин ажилдап турган үеле- ривисте кожууннарның ХБАБ- килдистериниң эргелекчилери акт- бижидилгелерни колдуунда хол- биле бижип турдуvus. Мен харын- мурнунда кожуунуң контроль- комитетиниң инспекторунга ажил- дап турган болгаш, ол чер дүжерже, бижик машиназын дилеп алгаш, акт-бижидилгелерни машинага- парлап келдим, ол безин ажилга- шору дөгүм турду. Эртип турар- кудалар, уруг дою, Шагаа дээн- ышкаш тыва чаңчылдарывыс сөөл- гү үелерде солун сценарийлиг эр- тип турары өөрүнчүг. Төрүттүнгөн- бичии чаштарга болгаш өгленген- аныктарга байырлыг байдалга- херечилелдерни тыпсып, ону орга- низаастаарда культура ажилдак- чылары, херээженнер, ие-чаштар- комитети, спорт чөвүлели кады- чорудуп турган.

ХБАБ килдизиниң ажылы- хоойлу-дүрүмге үндезилеттинип- чоруттунуп турар болганда, эки- ажилдыг килдистер эргелекчиле- ри-биле арга-дуржулга солчулга- лары, янзы-бүрү семинарлар улуг- рольду ойнаар. Бо ажилдап кел- ген үелеримде чамдык кожуун- нарның эки ажилдыг килдис эрге- лекчилери коллегаларымга өөрүп- четтиргеним илередип чоруур мен. Оларга Чөөн-Хемчиктин ХБАБ- килдизиниң эргелекчизи Анай- Салчаковна Монгушту, Барыын- Хемчиктин Мария Седиповна- Күжүгетти, Тес-Хемнин Галина- Чоодуевна Соянны, Эрзинниң- Май- Дмитриевна Денчинни, Өвүрнүн

Севил Чанчы-Хөөевна Борбак- ованы, ады кирбейн барган дээш- оон-даа өске коллегаларым бар.

ХБАБ килдизиниң эргелекчи- зинге бир дугаар ажилдаан чы- лымда кандыг бергелерге тава- рышпадым дээр. Бир неделя иш- тинде Кызыл хоорайның ХБАБ- килдизинге төрүттүнгениниң хе- речилелдерин бижип тургаш, бичии- оолдун «националы» деп черге- «русский» деп бижип тургаш, «ту- винец» деп бижээш, херечилелди- үрей бижипкен болган мен. ХБАБ- килдизиниң эргелекчизи ажыбас- «чазып тургаш» өөренир-ле бол- гай дээрге, ол частырым ажил- дап келген үелеримде бажымга- синип, ажылымның башкарыкчызы- болган. База бир таварылга, ажилдаанымның ийи-үш чылы- эрткенде, чара бадылаашкын акт- бижидилгези кылыр ужурга та- варышкан мен. Ону частырыг чок- кылыр дээш, ынчан Тыва Респу- бликаның ХБАБ начальниги Тыва- Республиканың алдарлыг ажил- дакчызы Наталья Кородаевна- Монгалбиден кезээ бажыңынче- долгааш, билип алган таварылгам- база турган. Оон аңгыда эргеле- диң ажилдакчылары Валентина- Васильевна Костенко, Дарый- Лоп- санчаповна Саая олар шуптузунга- четтигип, шудургу-ла ажилдап тур- ганнар. Олар ХБАБ килдистериниң- эргелекчилери-биле семинарларны, арга-дуржулга солчулгаларын док- таамал эрттирип, ыяап-ла бир ко- жуунуң ХБАБ килдизинге эртер- турган. 1994 чылда Сүт-Хөлге Лина- Михайловна Монгуш, 1997 чылда- Россия Федерациязының ХБАБ 80- чыл юбилейин Тес-Хемге (Галина- Чоодуевна Соян), 1998 чылда Че- ди-Хөлге (Елизавета Намчыловна- Сангыл-оол) эрткен семинарлар- ажил-агыыйыска дыка-ла ужур- дузалыг болган.

Россия Федерациязының «Өг- бүле» хоойлузу, ХБАБ эргелек- чилериниң чаа хоойлулары үнгениниң- соонда килдистер, эргелекчилер, ам- агентилел дээр апарган. Тываның- ХБАБ агентилели 2000 чылдан- эгелээш чаа хоойлуларга үндези- леп, кожууннарның килдистеринге- ажилдаары-биле дээди эртемниг- аныак кадрларны ажилдадып- эгелээн деп билир мен. Ол ындыг- болур-даа ужурлуг.

Амгы үеде кандыг-даа ажил- дарны компьютерниң дузазы-биле- кылыр апарган. ХБАБ килдистери- чеди акт-бижидилгелерни ийи- экземплярга кылыр, бирээзи ко- жууннарның боттарының архивинге- чыдар, ийигизин республиканың- архивинге дужаар. Ол дээрге- ында ажилдап турар улуска дыка- эки деп бодаар-дыр мен.

Бо чылын Ада-чурттуң Улуг- дайының тиилээнинден бээр 65- чыл, Тываның ХБАБ-тын тургус- тунганындан бээр база 65 чыл- юбилейлерин таварыштыр бүгү- кожууннарның ХБАБ ажилдак- чылары коллегаларым, дунмала- рымга ажылынга улуг чедишкени- нерни күзедим.

Кара-кыс ЧУЛДУМ,
ХБАБ албанының хоочуну.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитеди

1. Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы боттандырылары-биле «Каа-Хем лесничествосу» күрүне албан чериниң арга-ыяш ажил-агый регламенттеринде доктаадып тургускан арга-арыгны ажыглаарының параметрлеринге дүүштүр арга-арыг участоктарын арендаарының керээзин чарар эргени садар талазы-биле аукцион эрттирерин чарлап тур.

1. **Садыглаашкынның хевири:** аас-биле садыг-лажыышкын хевирлиг аукцион.

2. **Аукционнун организакчызы:** Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле

күрүне комитеди.

Адреси: 667007, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», каб. 7—аргаш ажил-агый болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи.

Телефону: 8 (39422) 6-19-18, факс: 6-11-94, E-mail: gk117@hxt.ru.

3. **Аукционнун салыы:** дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы боттандырылары-биле арга-арыг участоктарын арендаарының керээзин чарар эргени дараазында аукцион едизиназы-биле садар:

А/ч №	Арга-арыг участогунун кадастр дугаары, арга-арыг реестринде күрүне учедунун номери	Турар чери		Кварталдың №	Шөлү (га) чылда кубометри	Ажыглалдың чөп-шээрэн хевири	Аук-га кириген чүүлдүн эге өртээ (чылда аренда төлевири эге хемчээли) (рубль-биле)	Долааның түнү (рубль-биле)
		Лесничество	Лесничество-нун участкаго					
1.	50-2010-06	«Каа-Хем» КА	Сизим	589/30	1,0	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы боттандырылары-биле	2262,82	2262,82
2.	51-2010-06	«Каа-Хем» КА	Сизим	610/46	0,5	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы боттандырылары-биле	1131,41	1131,41
3.	52-2010-06	«Каа-Хем» КА	Сизим	542/12	0,5	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы боттандырылары-биле	1131,41	1131,41
4.	53-2010-06	«Каа-Хем» КА	Сизим	541/15	0,5	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы боттандырылары-биле	1131,41	1131,41
5.	54-2010-06	«Каа-Хем» КА	Сизим	565/40	0,5	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы боттандырылары-биле	1131,41	1131,41
Шупту					3,0		4525,87	4525,87

арга-арыг участогу эзлеттинмээн, ажыглаарына кызыгаарлаашкыннар тургустунмаан.

4. **Аукционга киржириниң чагыын кириер чери, хүнү болгаш доостур хуусааы:**

аукционга киржириниң чагыын дараазында адреске хүлээп ап турар: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», каб. 7—аргаш ажил-агый болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи. 2010 чылдың август 9-тан 2010 чылдың сентябрь 1-ге чедир ажил хүннеринде болгаш ажил шактарында.

5. **Аукцион болур чер болгаш хүн:** 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», каб. 7—аргаш ажил-агый болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи. 2010 чылдың сентябрь 13-те 14.00 шакта (тус черниң шагы-биле).

6. **Албан-езузуңуң сайты:** аукцион дугайында документацияны Интернетте албан-езузуңуң сайты www.gov.tuva.ru деп адреске кириген.

7. **Аукционнун базымы:**—аукционга садып турар чүүлдүн эге өртээниң (чылда аренда

төлевириң эге хемчээлиң) 5 хуузу.

8. **Аренда керээзин чарар хуусааы:** аукцион протоколунга ат салган хүнден эгелеп он ажил хүнүнүн дургузунда аренда керээзин чарган турар ужурлуг.

9. **Долаа төлевири болгаш ону төлээриниң дугайында медээлер:** аукционга киржири-биле 2010 чылдың сентябрь 1-ге чедир долаа акшаны төлевири поручениези-биле аукционга саткан чүүлдүн эге өртээниң 100 хуу хемчээлдиг кылдыр аукцион организакчызынче шилчидер:

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитеди.

ИНН 1701046164, КПП 170101001, Р/с 40302810800000000004 ГРКЦ НБ Респ. Тыва Банка России г. Кызыл, БИК 049304001. «Төлевириң ады» деп черге «Арга-арыг аукционга киржилге дээш долаа төлевири» деп айтыр.

10. Аукцион дугайында долу медээни болгаш киржикчилерниң документтерин аукцион организакчызындан ап болур силер. Тел. (8 39422) 6-19-18. Харылзажыр кижиге: Татьяна Михайловна Анашина.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» күрүне албан чериниң энергия хүлээп алы тургузугларын «Тываэнерго» ААН-ниң электр четкилеринге Тыва Республика, Улуг-Хем кожуу, Шагаан-Арыг хоорай, Дружба кудумчузу, 55/1 деп адреске турар 49 квартиралыг чуртталга бажыңының электри хандырылганының тускай төлевири эзуугаа технологтуг коштурулганы дээш төлевири доктаадып тургузарының дугайында

2010 чылдың июнь 17, №5, Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергияның тарифтерниң күрүне өйлээшкенин дугайында» №41 Федералдык хоойлузунга (сөөлүндеги өскерилгелер-биле кады), 2003 чылдың март 26-да «Электроэнергетика дугайында» №35 Федералдык хоойлузунга, 2009 чылдың август 21-де Россияның ФТА-ның «Электр четкилеринге технологтуг коштурулга дээш төлевири хемчээли» тодарадыр талазы-биле методиктиг айтышкыннарны бадылаарының дугайында» №201-э/1 дужаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар чериниң 2010 чылдың июнь 17-де №2 протокол шийтпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыр болза:

1. Тыва Республиканың «Капитал тудуг эргелели» күрүне албан чериниң энергия хүлээп алыр тургузугларын «Тываэнерго» ААН-ниң электр четкилеринге Тыва Республика, Улуг-Хем кожуу, Шагаан-Арыг хоорай, Дружба кудумчузу, 55/1 деп адреске турар 49 квартиралыг чуртталга бажыңының электри хандырылганының тускай төлевири эзуугаа технологтуг коштурулганы дээш төлевири айыттыгдан 122 кВт (бир чүс чээрби ийи киловатт) күч дээш 2 300 000 рубль (НӨУ-биле кады) хемчээлдиг кылды доктаадып тургузар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар парлар.

Тарифтер талазы-биле албанның удуртукчузу
Е.В. КАРАТАЕВА.

«Энергострой» КХН-ге

дашчылар бригадазы дарый негеттинип турар (төлевири бедик). Тел. 5-90-03; 5-89-31; 8-923-268-90-73; 8-905-920-41-01; 8-923-386-80-48.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажыңда чаа 30 квартиралыг, чурттаарына аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира— 44 дөрбелчин метр; 2 өрээлдиг квартира— 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а, телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактын соонда 5-89-31. Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525. БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчытыр ипотека чээлизин берип турар.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: нийтирил-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажил-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9080. Чагыг 73. Номерни парлалгаже дужааганы: график езуугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк «Тувакредит». Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгдан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

№ 74
(17875)

2010 чылдың
июнь 24,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Нийтиел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

КЫМ-ДАА, ЧҮҮ-ДАА УТТУНДУРБААН...

Июнь 22-нің хүнү — бүгү Россияга Сактышкын болгаш кажыыдал хүнү. Ол хүн эртенгиниң 9 шакта республиканың найысылалының Национал парыгының аксында Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаал-комплектин Дайынчы Алдар шөлүңгө төрөөн чуртунуң хостуг болгаш хамаарышпас чоруу дээш дайын шөлүңгө бажын салганнарга тураскааткан митинг болуп эрткен. Аңаа дайынның хоочуннары, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол баштаан республиканың Чазааның кижигүннери, эрге-хоойлу органнарының төлээлери, школачылар, хамааты чон төөгүге туруп көрбөөн каржы дайынга мөчөөннерниң чырык адынга сактышкынны кылары-биле чыгып келген.

Митинг 1941 чылдың июнь 22-н хүнүнде радио таварыштыр шистиг Германияның Совет Эвиленинче эртенгиниң 4 шакта дайын лаашкыны чокка, оор езу-биле дап келгениниң дугайында чарын дыңнады-биле эгелээн. Ол дыңнадыгны ам безин дыңнаарга киниң хөрээ ажып, эт-кежи лааш кыннып келир. Республи-

чер-чурттуг фронтчуларының чырык адынга тураскааткан тураскаалдарының улуг-биче хевирлерин тургузуп, чаагайжыдылганын кылганы дээр-ле ол дайынга мөчөөн 30 миллион кижилерниң чырык адынга база мөгейгидир деп ол чугаалаан. Бо хүн мында турар Кызылдың №5 гимназия школының 7-ги класының өөреникчилери боттарының школачы чемнериниң өртектин чыышкыш, бо мемориалдың тудуунга дузаламчы кылдыр дамчыткан. Тываның Каайлы чериниң ажилдакчылары база боттарының шалын-

херечизи болуп турар. Ол ындыг болур-даа ужуруг. Амгы тайбың чуртталгавыс дээш биске тулчуушкун шөлүңгө тиилеп берген өгбелеривиске мөгейип, оларга төлөптүг болур ужуруг бис. Бөгүн оларга база катал четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейип тур бис. «Ол коргунчуг дайынга бистиң өгбелеривис канчаар дайылдажып, канчаар амы-тынын берип турганыл — бис бөгүн шакла ынчаар чурттаар, ажилдаар ужуруг бис!» — деп, Шолбан Валерьевич чыылганнарга чагаан. Хоочуннарга четтиргенин илерет-

киржикчилериниң хар-назы улуглардан бичилерге чедип турары дайын дугайында сактышкыннарның салгалдан салгалче шилчип турарының дорт

дидим чоруу дээш шеригниң анаа дайынчызы Юлиан Даниярович Даргый-оолга тывыскан. Ол ышкыш дайын тураскаалдарының чаагайжыдылганын боттарының үлүг-хуузу кириген Тываның Каайлы чериниң коллективинге, эдип-чазаар колонияның удуртукчузу Р.Ч.Алмазовка, «Чаңгыс демниг Россия» партияның «Аныяк гвардиязының» баштыңына, Кызылдың №5 школа-гимназияның 7 «э» класына ТР-ниң Чазааның Даргазының мурнундан четтиргенин илереткен Хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Дайын киржикчизи, хоочун В.Л.Маландин чыылганнар-биле дайын дугайында сактышкыннары-биле үлөшкен. Ол радиога фашисттиг Германияның Совет Эвиленинче оор езу-биле халдап келгениниң дугайында дыңнадыгны дыңнаанын ам-даа утпайн чоруур. Коргунчуг дайынның канчаар эгелеп турганын, бодунуң канчаар дайынче чорутканын, дайынчы үелерин хөлзөөн сеткилден чугаалап берген. Сактышкын чугаазының сөөлүнде Владимир Леонидович «Кезээ шагда көк дээр турзун, кезээ шагда хүн чырып турзун, кезээ шагда авам чорзун, кезээ шагда мен турайн» деп билдингир ырының үзүндүзүн чыылганнарга номчул бергеш: «Ол ырыда чоннуң дайын үезинде үзөл-бодалы илереттинген» — деп чугаалады.

Аялгасы Я.Френкельдин, сөзү Р.Гамзатовтун «Дуруялар» деп ырызын күүсеткени-биле база өөреникчилерниң ак шарларда шарып кааны саазындан кылган дуруяаларжыгаштарны дээрже ужуп салыпканы-биле митинг доозулган. Саазын дуруяаларжыгаштар дайын чылдарында бажын черге салган, мөңгө тамыже шымын берген миллион-миллион кижилер дег, аяк, көк дээрже ужуп үнө бергеш, дедир эглип келбес, ынчалза-даа оларның дугайында сактышкыннар, оларны дээш кажыыдал кажан-даа төнмөс. Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан...

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чурктары.

Барыын-Хемчик
кожуунда

МАЛ ООЛДАШКЫНЫ

Барыын-Хемчик кожуунун Бижиктиг-Хая сумузунда 600 ажыг чурттакчылар, оон иштинде 136 өреге бактап турар. Эрткен кыш соок болгаш шала часкаар улуг хар чаганының уламындан мал-маганга когаралды чедирген.

Бо хүннерде сумда 522 баш мыйыстыг бода малдың иштинден 185 баш инек оолдаан болгаш бызаалары онча-менди. Сумда шээр малдың нийти саны 4329 баш, 2650 баш төрүүр хойдан 1429 баш хураган алдынган. 1729 баш өшкүнүң 600 бажы төрөөн болгаш ынча чаш анайлар камгалаттынган. 113 хавандан 110 хаван оолдары алдынган. 176 баш чылгының 68 баш төрүүр белерден 25 кулуннар алдынган болгаш часкы мал оолдаашкыны ам-даа уламчылап турар. Азырал малдарның халдавырлыг аарыгларына удур мал эмчилери тарышкынны чорудуп турар болгаш шээр малдарның кыргылдазы эгелээн.

ЧАСКЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ

Бо чылын тараа культураларын нийтизи-биле 140 га черге тарыларын планнаан болгаш оон иштинде арбай үезинин 15 га, кызыл-тасты 70 га, суланы 55 га черде чашкан. Часкы хову ажилдарында хуу тараачын ажил-агыйлыглардан мурнуку одуругда Мандармаа Саая, Комбужап Кужугет, Окпан-оол Кужугет, Окпан-оол Дагбы, Анна Доржу олар чоруп турар. Суму нийтизи-биле 22 га черде картофельди тарып олурткан. Суур иштинде чурттакчылар 0,5 га черде огородтарында үезин-биле боттары хандырынмышаан, ногаа аймаан тарып алганнар.

КӨДЭЭНИ САЙЗЫРАДЫРЫ- БИЛЕ

Чурттаар оран-сава айтырыгларына хамаарыштыр ап көөрге, суму 2012 чылга чедир РФ-тин, ТР-ниң, кожуунуң база тус черниң фондузун дамчыштыр 20 чуртталга бажыңнарын тударын планнаан болгаш ол талазы-биле ажилдар ам-даа уламчылап турар.

СУМУДА МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР КАЛБАРГАН

Суму чагырыкчызы А.М. Сааяның удуртулгасы-биле суурда албан черлериниң удуртукчуларының киржилгези-биле Башкылар чылын, Уруглар камгалалының хүнүн болгаш Бүгү-делегейниң «Лекобол-2010» аттыг уруглар фестивалын организастап эрттирген болгаш аңаа 9-10 харлыг оолдар аразына футбол маргылдаазына Бижиктиг-Хаяның командазы ийги черни ээлеп, кубок болгаш өртектиг барааннар-биле шаңнатканнар.

Допар-оол ХОМУШКУ.
Бижиктиг Хая суур.

ың шериг комиссары Ю.И. Жов митингини ажиткан. Дайынга Ш.В. Кара-оол байырлыг ап, чүве чугаалаан. Бодунуң азынча ол бо хүнде ынчангы гунчуг дайынның чылдарын айн, оларны өөредиг кылдыр тып чорууру-биле кандыг ажил уттуганының дугайында илет-т. Бүдүн республикада чүс-чүс килер, республиканың аңгы-ы албан черлери, тус чер чага черлери боттарының чаңгыс

акшазын чыгаш, мемориал тудуунга дузалашкан, эдип-чазаар колонияга Совет Эвилелиниң Мадыры Ч.Н. Хомушкунуң тураскаалына демир херимни кылган. Тере-Хөлдүн чурттакчылары боттарының чаңгыс чер-чурттуу Ч.Ш. Чамзырынның хола хөрек тураскаалын тургускан. Бо чижектер бүдүн республикада чоруттунуп турар акцияның эвээш кезээ-дир деп, Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол демдеглээн. Шак ол акцияның

кен сөстөрүн доозуп тура, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, кызыл шеригжи Александр Ми-набаевич Бикбаевке чок апарганының соонда «Эрес-дидим чорук дээш» медальды оон уруунга А.А. Верещагинага тывыскан. Хоочун бодунуң шаңналынга чедир 9 ай чурттап четтикпээн. База бир «Эрес-дидим чорук дээш» медальды Соңгу Кавказка дайынчы чоруктар үезинде көргүскен эрес-